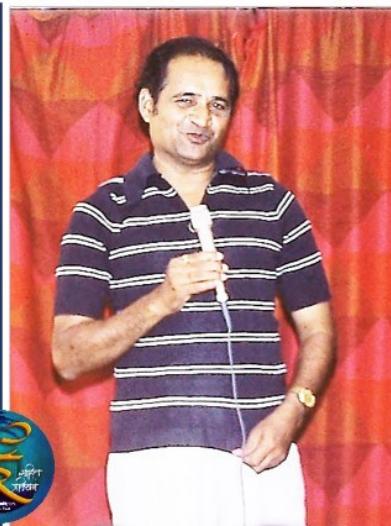
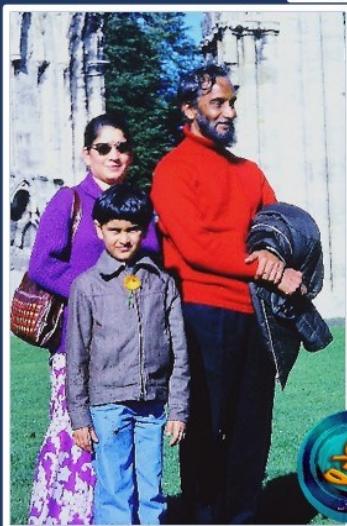
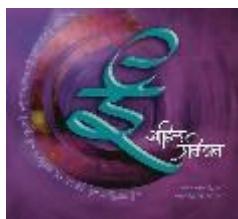

कलाप्रवास

मायदेश ते परदेश

डॉ. सरोज सहस्रबुद्धे

सादर करत आहे

कलाप्रवास मायदेश ते परदेश

डॉ सरोज सहस्रबुद्धे

डॉ सरोज सहस्रबुद्धे

14 The Coppice, Blackburn, BB2 7BQ, UK

Email id – drsaroj777@gmail.com

WhatsApp - +44-7952592212

या पुस्तकातील लेखनाचे व छायाचित्रांचे सर्व हक्क लेखिकेकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रूपांतर करण्यासाठी लेखिकेची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई (दंड व तुरुंगवास) होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author's copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

प्रकाशक – ई साहित्य प्रतिष्ठान

www.esahity.com

esahity@gmail.com

9869674820 (Whatsapp for free ebooks)

प्रकाशन : २० जुलै २०२२

©esahity Pratishthan®2022

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापूर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापूर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

डॉ सरोज सहस्रबुद्धे

जन्मगाव, माहेर आणि शालेय शिक्षण – धुळे
संगीताची बालपणापासून आवड – शालेय
जीवनात गांधर्व महाविद्यालयाच्या उपांत्य
विशारद पर्यंत चार परीक्षा (प्रथम श्रेणीत उत्तीर्ण)
शिक्षण – BSc (प्रताप कॉलेज, अमळनेर. प्रथम
आल्याबद्दल कॉलेजचे पारितोषिक)

MSc व PhD च्या पदव्या – विहकटोरिया युनिवर्सिटी, मॅचेस्टर, इंग्लंड
(जीवशास्त्र विषयात पाच वर्षे संशोधन करून)

अनुभव – सात वर्षे मॅचेस्टरच्या क्रिस्टी कॅन्सर हॉस्पिटलमधे संशोधन क्षेत्रात कार्य

इंग्लंडमधील १७ वर्षांचे (१९६४-१९८०) वास्तव्यात अनेक गायक व इतर कलाकारांचे कार्यक्रम आयोजित करण्यात माझे यजमान व माझा प्रमुख सहभाग. भावसंगीत, शास्त्रीयसंगीत, हार्मोनियम, कीबोर्ड, व्हायलिन व सतार ह्यांचेमधे अल्पसे प्राविण्य.

१९८० ते २०१० पुण्यात स्थायिक. त्या काळात कॅन्सर शिक्षणाच्या प्रचाराचे कार्य – सुमारे शंभर लेख व लेखमाला विविध मराठी दैनिके व मासिकांमधून प्रसिद्ध. तसेच कॅन्सर आणि आरोग्य या विषयांवरची अकरा पुस्तके मराठीमधून प्रकाशित.

आरोग्याव्यतिरिक्त, संगीत, चित्रकला, काव्य, नृत्य, प्रवासवर्णने इत्यादी विषयांवर ललित लेखन (पुणे व इंग्लंड)

संगीताची आत्यंतिक आवड. उत्कृष्ट संगीत ऐकणे आणि त्यांचा संग्रह जोपासणे हा वर्षानुवर्षाचा छंद

होमिओपॅथी, चुंबकचिकित्सा, योगासने, फोटोग्राफी, ज्योतिष, आध्यात्म, संगणक इत्यादी विषयांचीही आवड

२०१० पासून इंग्लंडमधे पुन्हा वास्तव्य

पुस्तकाच्या अंतरंगाबद्दल

इंग्लंडच्या दीर्घ वास्तव्यात, १९६८ ते १९८० चे दरम्यान सादर झालेल्या मराठी कलावंतांच्या विविध कार्यक्रमांचे सविस्तर वृत्तान्त. त्यात प्रामुख्यानं संगीतमैफिली, चित्रकला, काव्यवाचन, एकपात्री, ऐतिहासिक विषयांवरची रसभरीत भाषणे, बोलक्याबाहुल्या ऊर्फे शब्दश्रम, गीतरामायण अशा अनेक कलागुणांचा समावेश.

जुन्या काळी इंग्लंडमधे कार्यक्रमांचे आयोजन करतांना आयोजकांना येणाऱ्या अडचणी आणि कलाकारांनाही प्रतिकूल हवामान, वाद्य, साथसंगत इत्यादींशी जुळवून घेण्याबद्दल जाता जाता थोडेसे.

त्याव्यतिरिक्त १९८० साली पुण्यास परतल्यानंतर काही कलाकारांशी केलेली वैयक्तिक बातचीत, प्रश्नोत्तरे, मुलाखती, चित्रप्रदर्शनांची वर्णने आणि परिचयात्मक लेखांचा समावेश. बहुसंख्य मैफिलींची, कार्यक्रमांची आणि प्रदर्शनांची, मराठी दैनिकांमधे छापून आलेली वर्णने.

सांस्कृतिक कार्यक्रमांमुळे मराठी रसिकांचं आयुष्य कसं समृद्ध बनतं याबद्दलचे अनुभवकथन.

मनोगत

आपल्या आयुष्यामध्ये काही सुखद आणि सोनेरी क्षणांच्या आठवणींमधे, इतरांना सामील करून घेता आलं तर तो आनंद द्विगुणितच नव्हे तर शतगुणीतही करता येतो.

बन्याच लांबच्या भूतकाळामधला, म्हणजे साधारण सत्तरच्या दशकापासून तो नव्वदच्या दशकापर्यंतच्या ‘कलात्मक’ आठवणींचा हा लेखप्रपंच आहे. प्रथमतः इंग्लंडच्या दीर्घ वास्तव्यामधला आणि त्यानंतर पुण्याला स्थायिक झाल्यानंतरचा. त्या काळात, आपापली विशेष कला सादर करून ज्या कलावंतांनी आमचं सांस्कृतिक आयुष्य समृद्ध बनवलं, त्या सर्वांना माझे शतशः धन्यवाद.

आज ई-साहितीच्या नव्या वाचकांसमोर हे पुस्तक ठेवतांना मला विशेष आनंद वाटतो आहे.

शालेय जीवनापासूनच मला संगीत, चित्रकला, नृत्यकला इत्यादींची अगदी मनापासून आवड होती. वडिलांबरोबर जाऊन गाण्याच्या बन्याच मैफिली पण मी ऐकत असे. अगदी भारावून गेल्याप्रमाणे. मात्र कॉलेज जीवनात असतांना हळू हळू माझ्या लक्षात आलं की, त्यापैकी एकाही कलेमधे मी पारंगत होणं किंवा प्राविण्य मिळवणं शक्य नाही. कारण त्यासाठी लागणारी कलेची नैसर्गिक देणगी, झपाटलेपण, मेहनत करण्याची तयारी किंवा कलेचा “ध्यास” यांचेपैकी कुठलाच गुण (किंवा ग्रह) म्हणण्याइतका अनुकूल नसल्यामुळे, तो नाद मला सोडावाच लागला. तरीही सगळ्या कलांबद्वलं आकर्षण तर जबरदस्तच होतं. त्यामुळे कलाकार बनण्याचं स्वप्न बाजूला ठेवून फक्त एक ‘कलाप्रेमी रसिक’ म्हणून समाधान मानण्याचं मी ठरवलं. कुठलीही कला आत्मसात करण्यासाठी किती

आणि कशी मेहनत करावी लागते, कष्ट आणि त्याग करावे लागतात हे प्रत्यक्ष कलाकारांकडूनच जाणून घेण्याची उत्सुकता मात्र मला नेहमी वाटत असे.

माझ्या या जिज्ञासेला, इंग्लंडच्या दीर्घ वास्तव्यात बरीच उत्तरं सांपडली. त्या काळात आम्ही जे विविध सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजित केले आणि त्यामधून ज्या कलाकारांच्या भेटी-गाठी घडायला लागल्या, त्यामुळे विविध कलाकारांचा, त्यांच्या कलेव्यतिरिक्त, व्यक्तिगत पातळीवरूनही परिचय होत गेला. आणि तिथूनच या लेखनाला आरंभ झाला.

कलावंतांशी परिचय वाढत गेल्यावर असंही लक्षात आलं की जसं सर्वसामान्य लोकांना गायक, चित्रकार किंवा अन्य कलाकारांबदल आदरयुक्त कुतूहल असतं, तसंच कलाकारही त्यांच्या कलेला भरभरून ‘दाद’ देणाऱ्या रसिकांच्या शोधात असतातच. त्यामुळे, त्यातून एक ‘सुरेल संवाद’ सहज सुरु होऊ शकतो. मग तो परिचयात्मक असो, भरभरून ‘दाद’ देण्याच्या स्वरूपात असो किंवा औपचारिक-अनौपचारिक मुलाखतींच्या स्वरूपात असो.

कलाकार आणि कलाप्रेमी रसिकांच्या मनाच्या तारा जर अशा जुळल्या तर त्यामधून एक ‘नादमधुर’ सुसंवाद निर्माण होऊ शकतो.

अशाच निरनिराळ्या सुसंवादांना शब्दबद्ध करण्याचा अल्पसा यत्न मी या पुस्तकात केला आहे. पुस्तकात समाविष्ट केलेल्या प्रत्येका लेखाचे आधी त्याची पार्श्वभूमी सविस्तरीत्या विशद केली असल्यामुळे प्रस्तावना किंवा मनोगत लिहिण्यासाठी फारच थोडा मजकूर बाकी आहे.

वास्तवीक काहीच वेगळं बाकी उरलेलं नाही. जे आणि जसं आहे ते पुस्तकात समाविष्ट आहेच. लेखनातील अनुभवांचा काळ जरी फार मागच्या भूतकाळामधला असला तरी बन्याच वेळा जुन्या अनुभवांमधूनही नव्या कल्पना उदयाला येणं अगदीच नाकारता येत नाही. नव्याकोन्या वाचकांच्या पसंतीला ते

उतरेल अशी आशा आहे आणि वाचकांकडून पुस्तकाबद्दलच्या प्रतिक्रिया जाणून घेता आल्या तर मनापासून आनंद वाटेल.

प्रस्तुत पुस्तकाबाबत बोलायचं तर, ‘पुस्तकाचं लेखन’ हे एकच काम वास्तवात प्रत्यक्ष माझ्या हातून घडलं आहे. पुस्तकावरचे बाकीचे सगळे संस्कार आणि सोपस्कार घडवून आणण्याचं श्रेय ज्या चार व्यक्तींकडे जातं, त्यात प्रामुखानं माझा मुलगा डॉ. नील सहस्रबुध्दे, ई-साहिती प्रकाशनचे आमचे मार्गदर्शक, सल्लागार, हितचिंतक आणि प्रतिष्ठानचे प्रमुख कार्यकर्ते श्री सुनीळ सामंतजी आणि ज्यांनी माझ्या हस्तलिखिताचं टंकलेखनात रूपांतर करून दिलं ते Trichi digital चे श्री.गिरिश सोमाणी व आत्मन अकॅडेमीच्या श्रीमती सुनिता शर्मा. या सर्वांना माझे मनःपूर्वक धन्यवाद !

अर्पण-पत्रिका

इंग्लंडच्या दीर्घ वास्तव्यात अनेक सांस्कृतिक कार्यक्रमांचं आयोजन करण्यासाठी आणि भारतात परतल्यावर माझं लेखन, समाजकार्य व इतर विविध गोष्टींसाठी ज्यांनी मला भरभरून सहकार्य केलं, प्रोत्साहन दिलं आणि उमेद वाढवली ते माझे यजमान

श्रीराम सहस्रबुद्धे

(निवृत्त आर्किटेक्ट, ARIBA, London)

यांच्या चौथ्या स्मृतिदिनानिमित्ताने (४ जुलै २०२२)
त्यांना प्रेमपूर्वक अर्पण.

कलाप्रवास – मायदेश ते परदेश

लेखांक १	इंग्लंडच्या वास्तव्यामधल्या संस्कृतिक पर्वणी
लेखांक २	अविस्मरणीय मैफिली
लेखांक ३	कलेसाठी जगलेला एक थोर कलावंतः पं. माणिकराव पोपटकर
लेखांक ४	दिल्लीच्या सुरेल गायिका : सौ शुभा मुळल
लेखांक ५	जीवन गाणे – जिरेंद्र अभिषेकींचे
लेखांक ६	बातचीत : पंडित जिरेंद्र अभिषेकींशी
लेखांक ७	पं. जिरेंद्र अभिषेकी – परदेशदौन्यावर निघतांना
लेखांक ८	भक्तिसंगीताची अभिव्यक्ती : पं. जिरेंद्र अभिषेकी
लेखांक ९	सुरांमधे रंग भरणारे कलाकार
लेखांक १०	आघाडीचे चित्रकार : प्रा. मुकुंद केळकर
लेखांक ११	विलोभनीय नृत्याचित्रे: शोभा पत्की

कलाप्रवास

मायदेश ते परदेश

इंग्लिंडच्या व्यास्तव्यामधल्या सांस्कृतिक पर्वणी पार्श्वभूमी

मॅचेस्टर आणि स्टॉकपोर्टच्या १७ वर्षांच्या दीर्घ वास्तव्यात, शिक्षण आणि नोकरी यांचे व्यतिरिक्त बन्याच सांस्कृतिक उलाढालीही आम्ही केल्या. आपण भारतीय मंडळी मूळातच उत्सवप्रिय. काहीना काही उत्सव साजरे करण्याच्या संधीच आपण शोधत असतो. त्यानुसार, आम्ही मराठी बांधवही एकत्र जमून, होळी, गणपती, दसरा, दिवाळी वगैरे सण-उत्सव साजरे करीत असू. छोटे मोठे घरगुती स्वरूपाचे गाण्यांचे किंवा करमणुकीचे कार्यक्रमही काही निमित्ताने घडत. एकमेकांकडे जेवायला जाणे, रहायला जाणे किंवा घरगुती स्वरूपाच्या पाठ्यां हा तर सगळ्याच मराठी मित्रमंडळींचा आवडता छंद होता. युनिव्हर्सिटीत शिकत असतांना एका हिंदी नाटकात (अंडर सेक्रेटरी) प्रमुख भूमिकाही मी केली होती. पण या सगळ्या गोष्टी आम्हा स्थानिक लोकांपुरत्याच मर्यादित होत्या. मात्र या सगळ्या गोष्टींना विस्तृत स्वरूप प्राप्त झालं ते साधारण १९६८ च्या सुमारास.

त्यावेळेपासून, भारतातून आणि विशेषत: महाराष्ट्रातून येणाऱ्या कलाकारांच्या कलेचा लाभ आम्हाला मिळायला आरंभ झाला. त्यात प्रामुख्यानं गाण्यांच्या मैफिली, भाषणे, एकपात्री प्रयोग, काव्यवाचन, बोलव्या बाहुल्या (शब्दभ्रम), चित्रप्रदर्शने वगैरे कलांचा आणि कलाविष्कारांचा समावेश होता. त्यानिमित्तानं आपोआपच इतर आजूबाजूच्या गावांमधल्या मराठी मंडळींशी परिचय करून घेण ही देखील जिज्ञासा असेच. १९६८ ते १९८० या काळात अशा प्रकारे बरेच कार्यक्रम यशस्वी करण्याची धडपड आम्ही केली.

वरील कार्यक्रम घडवून आणतांना, अनेक लोकांचे हात एकत्र आले हे तर वेगळं सांगायला नकोच. पण कुणाचाही व्यक्तिशः नामोनिर्देश करणं मी कटाक्षानं आणि हेतुपुरःस्सर टाळलं आहे. कारण अनवधानाने (किंवा वयोमानानुसार अंधुक झालेल्या स्मृतीमुळे) चुकून एखाद्याच्या नावाचा उल्लेख करणे राहून गेले तर तो संघर्षाचा किंवा कलहाचा मोठाच विषय बनू शकतो. तेव्हां त्याबद्दल क्षमस्व !

१९८० साली आम्ही भारतात - पुण्याला परतलो. पण त्यानंतरही,

आम्ही आरंभ केलेली, कलाकारांना निमंत्रित करण्याची परंपरा आजमितीलाही यशस्वीरीत्या पुढे जाते आहे, त्याबद्दल मागे वळून बघतांना समाधान वाटतं आणि आनंदही जाणवतो.

त्याकाळानंतर आज जग चाळीस वर्षांनी पुढे गेलं आहे, इंटरनेट, मोबाईल आणि इतर असंख्य तांत्रिक सुविधांमुळे, कार्यक्रमांची आखणी करण, जगभर संपर्क साधणं ही अत्यंत सहजसुलभ बाब बनली आहे. म्हणूनच कार्यक्रम ठरवणं हे जिकीरीचं काम राहिलेलं नाही. बच्याच लोकांच्या घरांनीही इतका प्रचंड आकार घेतला आहे की ५०/६० श्रोते, घरामधल्या खासगी बैठकींमधेही सहज सामावून जातात. त्यामुळे हॉल मिळवणे वगैरे व्यवस्थांचे खटाटोप वाचतात.

एकेकाळी, ज्या कलाकारांचं संगीत ऐकणं किंवा त्यांना पहाणं ही दुर्मिळ पर्वणी वाटे, त्याच कलाकारांच्या कला आणि संगीत आता व्हिडीओद्वारे आपण केव्हाही, कधीही अगदी सहज बघू शकतो, ऐकू शकतो किंवा संग्रही ठेवू शकतो. जग खूपच जवळ आलं आहे. पाच हजार मैल दूर वाटणारं इंग्लंड, केवळ पाच सेकंदात संपर्क साधून जवळ आणता येतं आणि त्या व्यक्तीशी बोलतांना त्यांना बघताही येतं.

तरीही - जुना इतिहास, जुने अनुभव सुध्दा काही वेळा खूप शिकवून जातात. त्यासाठी भूतकाळात डोकावून बघतांना जाग्या झालेल्या काही सुरम्य आठवणी.

इंग्लंडच्या वास्तव्यामधल्या सांस्कृतिक पर्वणी

मँचेस्टरच्या कलाभूमीनं मला वाटतं पहिले मराठी सूर ऐकले ते श्री.सुधीर फडके यांचे ! १९६८ सालचा काळ होता तो ! बाबूजी लंडनला गाण्याच्या बैठकी करून - पोर्टुगीजांच्या कारागृहात असणाऱ्या श्री.मोहन रानडे यांच्या सुटकेसाठी निधी जमा करणार अशी बातमी मँचेस्टरला येऊन पोहोचली आणि आम्हा मँचेस्टरवासियांच्या मनामधली रसिकता खडबदून जागी झाली. सगळ्या उत्साही संगीतप्रेमींचा आमचा एक संच तयार झाला. श्री.सुधीरजींना येथे कार्यक्रम करण्याचे औपचारिक निमंत्रण तर दिले. पण प्रत्यक्ष कार्यक्रम कसा आखायचा, त्याची काय आणि कशी तयारी करायची, लोकांशी संपर्क कसा साधायचा (त्या काळात क्वचितच आम्हा कोणाजवळ स्वतःच्या मालकीचा फोन होता) वगैरे अनेक समस्यांचा विचार करायला लागल्यावर मात्र जरा धाकधूकच वाटायला लागली.

पहिली वहिली मराठी बैठक, त्यामुळे ती यशस्वी अवश्य व्हायला हवी ही मनःपूर्वक इच्छा. बाबूजींना मोहन रानडे फंडासाठी जास्तीत जास्त रक्कम मिळवून द्यायला हवी ही महत्वाकांक्षा ! मराठी बांधवांना एकमेकांचा परिचय करून घेण्याची संधी मिळायला हवी ही धडपड आणि गीतरामायणाच्या मधुर स्वरलहरींनी मँचेस्टरची रंगभूमी पावन व्हायला हवी अशी उत्कट भावना ! अशाप्रकारची अनेक उच्च ध्येये डोळ्यांसमोर तरळू लागली.

सगळ्यांच्या डायन्यांमधून मराठी पत्ते शोधायला आरंभ केला. पण यादी जेमतेम १५/२० नावांच्या वर जाईना. त्यामुळे एखादा नवीन मराठी पत्ता कुणाकडून मिळाला की लगेच मुलीला स्थळ शोधल्याचा आनंद झाल्यासारखं वाटे आणि जोडे झिजवत जाऊन तो पत्ता शोधावा लागे.

त्या काळात आम्ही जवळपास सगळेच लोक विद्यार्थीदशेत नाहीतर नुकतेच नोकरीला लागलेलो होतो. येवढंच नव्हे तर बरेच जण नोकरी आणि शिक्षण बरोबरच घेत होतो. त्यामुळे पैसे पण बेताबाताचेच मिळत. बरेच जण अविवाहीतच होते. १/२ खोल्यांच्या छोट्या घरकुलात संसार थाटलेले असत. गाडी किंवा स्वतःचे घर असणारे लोक विरळाच भेटत. पण पैसा कमी मिळत होता तरी उत्साहाची आणि हौसेची उणीव नव्हती. त्यामुळे, मराठी बांधवांच्या घरी जाऊन त्यांना जातीनेच

निमंत्रण देत असू. आमच्या या उत्साहाची लागण, संसर्गजन्य रोगासारखी बाकीच्या रसिकांमधेही फैलावू लागली. कार्यक्रमासाठी, एका चर्चाची जागा माफत दरात मिळवली. बैठकी घालण्यापासून ते रात्रीच्या जेवणापर्यंत आणि पाहुण्यांच्या नेण्या आणण्याच्या व्यवस्थेपासून तो रहाण्याच्या सोरीपर्यंत सगळ्या कामांची विभागणी झाली आणि मग अधीरता जास्तच वाढायला लागली. अखेर जवळपास तीन चार आठवडे कष्ट करून, घडवून आणलेला दिवस उगवला. आम्हा सगळ्यांच्या आयुष्यामधली केवढी मोठी पर्वणी होती ती! अखेर बाबुजी लंडनहून मॅचेस्टरला आले आणि जवळपास चाळीस रसिक श्रोते, सुधीरजींच्या सुरेल गळ्यातून निघालेले भावगीतांचे आणि गीतरामायणाचे मधुर स्वर काना-मनात घोळवीत तृप्त मनाने घरी परतले.

श्रमसाफल्याचा आनंद आणि यशाचा कैफ काही औरच असतो. आम्ही सगळ्यांनी त्याचा मनमुराद अनुभव घेतला. गीतरामायणाच्या अजरामर स्वरांनी आणि प्रत्यक्ष श्रीराम प्रभूंच्या आशिर्वादाने, मॅचेस्टरच्या मराठी सांस्कृतिक कार्यक्रमांचा श्रीगणेशा झाला.

त्यानंतर अल्पवाळातच श्री.वसंत बापट यांनी, बालिंनमधील काव्यमहोत्सवाचा दौरा संपूर्ण परत जातांना मॅचेस्टरला धावती भेट दिली. आणि त्याच चर्चाचे हॉलमध्ये, जवळपास त्याच मराठी काव्यप्रेमींना - बिजली, दख्खनची राणी, जेहलमचे अश्रू वगैरे एकाहून एकेक सरस काव्ये ऐकायला मिळाली. त्या शब्दांनी, त्या भावनांशी आणि विचारांशी समरस होतांना क्षणात मन फुलून जात होते, कधी पिसासारखे हलके फुलके बनत होते, तर कधी वायुवेगाने भारतभ्रमण करून येत होते. महाराष्ट्राचे एक लाडके कवी - मॅचेस्टरच्या भाग्यवंत रसिकांना आपल्या मनाचे नाजुक पापुद्रे उल्कून दाखवित होते.

१९७० सालच्या नोव्हेंबर महिन्यात, सौ.सुहासिनी मुळगावकर यांनी मॅचेस्टरला भेट दिली. त्यावेळेला मात्र - इंडियन असोसिएशनची मोठी जागा मिळवली. स्टेज तयार करणे, पडदे लावणे या कामांपासून तो स्टेजवर पुढ्याचं तुळशीवृंदावन बनवणे, खरी फुलं फार महाग मिळतात म्हणून कागदाच्या फुलांचे हार गुंफणे वगैरे असंख्य कामांची पूर्वतयारी करावी लागली. मात्र, नोव्हेंबर महिना म्हणजे थंडीचा कडाका, दिवस लहान व्हायला आरंभ झालेला. या सगळ्या

वातावरणातील प्रतिकूलतेमुळे, प्रेक्षकांच्या उपस्थितीचा आमचा अंदाज पार चुकला. विशेष म्हणजे, हवेची बाजू आम्ही लक्षातच घेतली नव्हती. त्यामुळे प्रत्यक्ष कार्यक्रमाला फारच कमी लोक उपस्थित होते. प्रेक्षकांच्या अल्पसंख्येमुळे सुहासिनीताईची बरीच निराशा आणि अपेक्षाभंग झाला असणार. पण त्या प्रतिकूलतेमधूनही त्यांनी आपली कला दाखवण्यात कुठलीही कंजुषी केली नाही. त्यांची वेषभूषा आणि रंघभूषा - ती बदलण्यामधे असलेली सफाई आणि चपळाई अगदी वाखाणण्यासारखीच होती.

त्यांच उठावदार व्यक्तिमत्व, नाट्यप्रसंग हुबेहूब साकार करण्यामधलं कसब आणि त्यांच्या सुरेल, सुमधुर आवाजातून बाहेर पडणारी एकाहून एकेक सरस नाट्यपदे सगळंच अत्यंत मनोवेधक होतं. पण आम्हालाच त्यांतून अपराध्यासारखं वाटत होतं. अशा कार्यक्रमांना अर्थात मानधनाची रक्कमही अगदी लाजीरवाणीच जमत असे. त्यामुळे बहुतेक वेळां आम्ही कार्यकर्ते मंडळी, स्वतःच्या पदरची भर त्यात घालून, वेळ निभावून नेत असू.

काहीसा याच प्रकारचा अनुभव आम्हाला फेण्यावारी १९७१ मधे केलेल्या श्री.चंद्रकांत कपिलेश्वरी (कपिलेश्वरी बुवांचे पुत्र) यांच्या बैठकीचे वेळी आला. फेण्यावारी महिना म्हणजे तर भर थंडीचा काळ! त्यामुळे दूरवर्सन येणाऱ्या रसिक श्रोत्यांची मनोमन इच्छा असूनही, ते कार्यक्रमाला हजर राहू शकले नाहीत. जेमतेम १५-२० श्रोत्यांसमोर बिचाऱ्या चंद्रकांतजींना बैठक करावी लागली. अशा प्रसंगी आम्हा कार्यकर्त्यांच्या तोंडचे तर पाणीच पळत असे. आणि भर हिवाळ्यात कार्यक्रम ठरवल्याची घोडचूक केल्याबद्दल खंतही वाटत असे. पण कितीतरी वेळा, पक्क आशासन दिलेले लोकही आयत्यावेळेला येण्याचा बेत रद्द करून बेरंग करीत असत. अखेर अनुभवांनीच त्यातून शाहाणपण शिकता येतं!

चांगली हवा, प्रसन्न वातावरण आणि योग्य रीतीने केलेली बोलावणी, यांचं पर्यवसान कसं यशस्वी कार्यक्रमामधे होऊ शकतं, याचा अनुभव त्याच १९७१ मधल्या जुलै महिन्यात जेव्हा आम्ही श्रीमती प्रभा अत्रे यांना कार्यक्रम करण्याची विनंती केली, तेव्हां आला. उन्हाळ्यात येथे हवा छान, आल्हाददायक असते. त्यातून दिवस मोठा (रात्री १०-११ वाजेपर्यंत उजेड) आणि उत्तेजक वातावरणामुळे, लोकांना कार्यक्रमाला येण्याचा हुरूप असतो. शिवाय आता निमंत्रण पत्रिका छापण्याचा आणि पोस्टाने पाठवण्याचा नवा उपक्रम आम्ही सुरु केलेला असल्याने,

डॉ. प्रभा अत्रे, गायन कार्यक्रम

पन्नासचे वर श्रोते, बैठकीला हजर असलेले पाहून आम्हाला अगदी धन्य धन्य वाटायला लागले. येवढेच नव्हे तर काही पंजाबी, सिख, मुसलमान वगैरे संगीताचे दर्दीं श्रोते पण हजर होते.

या कार्यक्रमासाठी, इंटरनॅशनल सोसायटीचा हॉल मिळवला होता. उदबत्यांच्या मधुर सुंगंधाने आणि श्रीमती प्रभाताईच्या सुरेल संगीताने वातावरण सुंगधी-संगीतमय झाले होते. कोणता गंध अधिक श्रेष्ठ याचा संभ्रम पडावा! (आज इंटरनॅशनल सोसायटीचा हॉल, शहराच्या नवीन रचनेमुळे अस्तित्वात नाही पण त्या दगडा-विटांच्या इमारतीत दडलेल्या दर्दभन्या सुरांच्या आठवणी - त्या दिवशी हजर असलेल्या श्रोत्यांच्या मनात कायमच्या घर करून असणार. कशानेही ढासळणार नाहीत त्या!)

यानंतरची २/३ वर्षे, सांस्कृतिक कार्यक्रमांच्या दृष्टीने जरा शांततेतच गेली. आमच्यापैकी काही जुने हौशी लोक भारतात परतले, किंवा मँचेस्टर सोडून नोकरीनिमित्त दुसऱ्या शहरांमध्ये गेले. नवीन लोकांची आवक-जावक चालू होतीच. पण शिशिर ऋतूत गळणाऱ्या पानांप्रमाणे, लोकांचा कार्यक्रमांचा उत्साहही काही काळ ओसरला होता. भारतातून कोणी कलावंत, गायक येण्याच्या वार्ता पण कानावर येत नव्हत्या. त्यामुळे सारं वातावरण थोडं थंडावलं होतं.

दरम्यानच्या काळांत, बन्याच लोकांची शिक्षणे पूर्ण होऊन, अनेकांना चांगल्या पगाराच्या नोकच्या लागल्या होत्या. काही लोकांची मोठाली आणि प्रशस्त घरं झाली. बन्याच जणांकडे मोठमोठचा गाड्या आल्या. त्यामुळे कार्यक्रमांच्या जुळवणीसाठी करावी लागणारी पायपीट अगर बसप्रवास यांची जागा मोटर प्रवासानं घेतली. सर्वांकडे दूरध्वनीची सोय झाली. त्यामुळे भारतातून - विशेषत: महाराष्ट्रातून कुणी कलाकार आले, तर त्यांच्या कार्यक्रमासाठी योग्य वातावरण निर्मिती झाली. साधारण १९७५ च्या आरंभी श्री.रामदास कामत लंडनला येणार असल्याची बातमी कानावर आली आणि आम्हा जुन्या मँचेस्टरवासी कलाप्रेमींच्या उत्साहावर पुन्हा एकदा वसंत ऋतुतील पालवी झळकू लागली. आमच्यात काही नव्या मंडळींची भर पडून, नव्या कल्पनांनी आणि उभारी धरलेल्या उत्साहानी, रामदास कामतांचा कार्यक्रम आखण्यात आला. तारीख होती २६ एप्रिल १९७५. यावेळाला, श्री.सहस्रबृद्धे (माझे यजमान) यांचे देखरेखीखाली बांधलेल्या, मुर्लींच्या आधुनिक

शाळेत आमची वर्णी लागली.

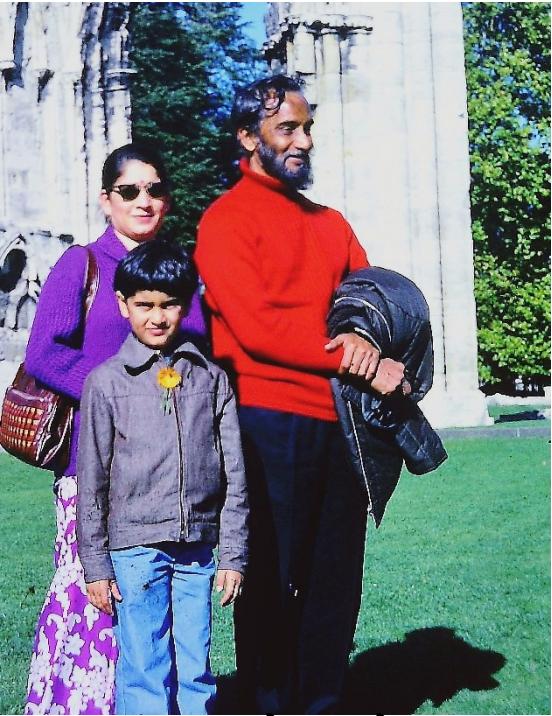
या कार्यक्रमासाठी आम्ही बच्याच नव्या योजना आखल्या होत्या. जसं की मुलांकडे लक्ष देण्याची व्यवस्था, मध्यंतरात अल्पोपहारासाठी मी आणि माझ्या काही सहकारी मैत्रिणींनी बनवलेले रुचकर पदार्थ विक्रीसाठी ठेवण्याची व्यवस्था, (पदार्थ विक्रीतून जमा होणारी रक्कम - खर्चाची तोंडमिळवणी करण्यासाठी उपयोगी पडावी आणि दूरवरून कार्यक्रमाला येणाऱ्या लोकांची सोय व्हावी या उद्देशाने) आणि महाराष्ट्रातून आलेल्या कलाकारांना त्यांचेबरोबर परत नेता याव्यात म्हणून इंग्लिश चॉकोलेटसचे डबे आणि सुंदर कृत्रिम फुलांचे गुच्छ.

कार्यक्रमाच्या निमंत्रण पत्रिका तयार करून त्या पाठवण्याची योग्य ती व्यवस्था. (मी तयार केलेल्या अशा दोन पत्रिका - माझ्याच हस्ताक्षरातील पुस्तकात समाविष्ट वेल्या आहेत. केवळ निमंत्रण-पत्रिकांची कल्पना येण्यासाठी !) श्री.रामदास कामतांच्या कार्यक्रमासाठी, मँचेस्टरच्या रसिकांची संख्या प्रथमच शंभरपर्यंत पोहोचली होती. कारण आता आमच्या कार्यक्रमांची कीर्ती आजूबाजूच्या लीड्स, चेस्टर, ब्रॅडफोर्ड, लिव्हरपूलच नव्हे तर बर्मिंगहॅम वगैरे अनेक ठिकाणांपर्यंत जाऊन पोहोचली होती. तीन-साडेतीन तासांचा तो कार्यक्रम खूपच यशस्वी झाला. (त्या कार्यक्रमांचे वर्णन मी दुसऱ्या लेखात सविस्तर लिहिले आहे.)

मँचेस्टरच्या सांस्कृतिक इतिहासाची पानं पुढच्या चारपाच वर्षांमधे खूपच सूरमयी आणि नक्षीदार झाली. १९७५ ते १९८० च्या दरम्यान, अनेक कलावंतांनी मँचेस्टरला भेटी दिल्या. त्यात आवर्जून उल्लेख करायला हवा तो.

रामदास कामत	श्री.अरुण दाते
प्रभाकर कारेकर	श्री.व.पु.काळे
पं.जितेंद्र अभिषेकी	बाबासाहेब पुरंदरे
श्रीमती शोभा जोशी	वसंत पोतदार
सी.रामचंद्र	रामदास पाध्ये.

आम्ही सर्व लोकांजवळ त्या काळात गाड्या असल्यामुळे जे कलावंत मँचेस्टरला येऊ शकले नव्हते त्यांच्या कार्यक्रमासाठी आम्ही लंडनला जाऊन कार्यक्रमाचा आस्थाद घेऊ शकलो. त्यात श्री.प्रभुदेव सरदार, श्री.सत्यशील देशपांडे, पं.भीमसेन जोशी यांचा समावेश आहे.

बाबासाहेब पुरंदरे
सरोज व नील सहस्रबद्धे

रामदास पाध्ये व सरोज

सहस्रबुद्धे कुटुंबासह -अण्णा चितळकर- मैफिलीमधे

या समस्त थोर व्यक्तींनी आमचं इंगलंडमधलं सांस्कृतिक जीवन समृद्ध तर केलंच पण त्यांच्या कलागुणांच्या आठवणींचा फार मोठा नजराणा, ते आम्हाला देऊन गेले. त्यात वसंत पोतदारांचे एकपात्री प्रयोग असोत (विवेकानंदांवर त्यांनी केलेला योध्दा संन्यासी, वंदे मातरम् हा देशभक्तीचा कार्यक्रम किंवा कृष्णरोग्यांच्या कार्याला पूर्णपणे वाहून घेतलेल्या बाबा आमटे आणि कुटुंबीयांचा परिचय) सर्वच कार्यक्रम अप्रतीम, बघणाऱ्यांना खिळवून ठेवणारे आणि खूप कुठेतरी अन्तर्मुख बनायला लावणारे.

रामदास पाध्ये सर्वदूर त्यांच्या बोलक्या बाहुल्या आणि शब्दभ्रम कार्यक्रमांसाठी अतिशय लोकप्रिय आहेतच. पण कलेबरोबरच उत्तम शब्दरचना करून लोकांचं भरपूर मनोरंजन करण्याचीही त्यांची हातोटी वाखाणण्याजोगी आहे.

सी.रामचंद्रांच्या चाली असलेल्या गाण्यांबद्दल तरी काय लिहिणार ? इतक्या सुमधुर चालींच्या उत्तमोत्तम गाण्यांचा भलाथोरला खजिनाच त्यांनी आमचेसमोर मोकळा केला.

बाबासाहेब पुरंदरेंच्या भाषणाचं तरी कोणत्या शब्दात वर्णन करणार ? मराठेशाहीचा संपूर्ण इतिहासच जणू हात जोडून उभा ! मला सांगायला अभिमान वाटतो की, त्यापैकी बहुसंख्य कलाकारांनी आमच्या गरीबखान्याला भेट दिली. काही कलाकारांचा एक दिवसापासून आठ दिवसांपर्यंतचा सहवासही लाभला. विशेष म्हणजे प्रत्येकाच्या कलेबरोबरच व्यक्ती म्हणूनही त्या लोकांची उंची किती मोठी आहे हे प्रकर्षानं जाणवल. कुणीही मानधनाच्या रकमेची अट घातली नाही किंवा होणाऱ्या गैरसोर्योंबद्दल नाराजी व्यक्त केली नाही.

वरीलपैकी बहुतेक कलाकारांच्या कार्यक्रमांची सविस्तर वर्णने, मराठी वाचकांसाठी मी विविध दैनिकांकडे पाठवीत असे. त्यात प्रामुख्यानं दैनिक सकाळ, केसरी, लोकसत्ता, नवाकाळ, नवशक्ती, महाराष्ट्र टाईम्स, गावकरी इ. दैनिकांचा आवर्जून उल्लेख करावासा वाटतो. त्या सर्व दैनिकांच्या संपादकांची त्याबाबत मी अत्यंत आभारी आहे. (त्यापैकी काही लेखांची कात्रणे सुदैवाने माझेजवळ आहेत. पुढील लेखात त्याबद्दल सविस्तर माहिती येईलच)

लंडनला सर्वश्री नानासाहेब गोरे (त्यावेळचे भारताचे उच्चायुक्त) आणि त्यांचे सहकारी श्री वैद्य हे दोघेही कलांचे अतिशय भोक्ते असल्याने, त्यांच्या

निवासस्थानी बन्याच कलाकारांची रहाण्याची व्यवस्था आणि कार्यक्रमही होत असत. त्या ठिकाणीच श्री.प्रभुदेव सरदार यांच्या गायनाच्या कार्यक्रम ऐकण्याचा योग आला. (त्याचेही वर्णन पुढील लेखात आहे.)

१९८० साली आम्ही इंगलंडच्या भूमीचा निरोप घेऊन मायदेशी परत आलो. आणि पुण्याला स्थायिक झालो. मॅचेस्टर आणि लंडनच्या कार्यक्रमांमध्ये परिचित झालेल्या बहुतेक सर्व कलावंतांचा स्नेह, कमी अधिक प्रमाणात कायम टिकून राहिला. कालांतरानं, व्यावहारिक दृष्टीने वारंवार भेटीगाठी होणे शक्य नव्हते तरी त्याकाळी निर्माण झालेली स्नेहभावना जराही कमी झालेली नाही. (दुदैवाने काहींनी आता या जगाचा निरोप घेतला आहे) प्रत्येकाचा सहवास ही आमचे दृष्टीने ‘मर्मबंधातली ठेव’च आहे! ती आपल्या मनात तरी कायम जतन करायला हवी!

अविरमरणीय मैफिली

पाश्चर्यभूमी

मँचेस्टरच्या प्रदीर्घ वास्तव्यात, असतांना, ज्या विविध कलाकारांनी लंडन किंवा मँचेस्टरला भेटी देऊन आपली कला सादर केली, त्या बहुसंख्य कार्यक्रमांचे सविस्तर वृत्तान्त मी विविध दैनिकांकडे धाडत असे. उद्देश असा की मराठी बांधवांनाही त्याबद्दल माहिती मिळावी. त्यापैकी काही अहवालांची कात्रणे आजमितीला माझ्या संग्रही आहेत. पण जे लेख आता उपलब्ध नाहीत, त्या कलाकारांवर, (हा लेख लिहिताना) थोडा अन्यायच होणार आहे. पण नाईलाजास्तव, 9कालाय तस्मै नम: “ या व्यतिरिक्त काय स्पष्टीकरण देणार ?

ज्या कार्यक्रमांची वर्णने आज उपलब्ध आहेत ती जवळपास जशीच्या तशीच सादर केली आहेत. वास्तवात, प्रत्येक मैफलीत सादर केलेल्या रचना या प्रासंगिक स्वरूपाच्या असतात हे कितीही खरं असलं तरी त्यामागची प्रत्येक गायकाची भूमिका समजावून घ्यायला त्यामुळे मदत होऊ शकते.

पं. भीमसेन जोशी, पं.जितेंद्र अभिषेकी, प्रभुदेव सरदार, रामदास कामत, अरुण दाते आणि व.पु.काळे इ. च्या कार्यक्रमांचे अहवाल संग्रही सापडल्याने, ते विस्तृत स्वरूपात सादर केले आहेत.

बन्याच गायकांना तानपुन्यावर साथ करण्याची दुर्मिळ संधी मला फक्त आणि फक्त परदेशात रहात असल्यामुळे प्राप्त झाली. (आपल्या देशात, संगीत क्षेत्रातील जाणकारांची इतकी रेलचेल आहे की आमच्यासारख्यांना त्यासाठी स्टेजपर्यंत कधी पोहोचताही आलं नसतं) त्यात श्री रामदास कामत, पं.प्रभाकर कारेकर, पं.जितेंद्र अभिषेकी, प्रभुदेव सरदार आणि पाकिस्तानचे सुप्रसिद्ध गायक सलामत अली आणि शाराफत अली यांचा समावेश आहे.

सोबतच्या संगीत अहवालांसमवेतच, ज्येष्ठ चित्रमहर्षी एस.एम.पंडीत यांचेबद्दलही थोडे विस्तृत विवेचन या लेखात समाविष्ट आहे. कार्यक्रमांबद्दलची सविस्तर वर्णने वाचल्यानंतर जवळपास सगळ्याच कलाकारांनी अत्यंत आपुलकीने आणि भावपूर्ण शब्दांत पत्रे पाठवून त्यांचे विचार मोकळेपणाने व्यक्त केले. ती, काहीशी तारीफ करणारी पत्रे वाचतांना क्षणभर आपणही

कोणी सेलिब्रेटी आहोत असा गोड गैरसमज निर्माण होतो. मात्र, कलाकारांच्या जीवनात वारंवारच आम्हासारखे कलाप्रेमी रसिक श्रोते येत असतात, हे ध्यानी ठेवलं तर प्रत्यक्ष कलाकार आणि रसिक यांच्यामधलं अंतर स्पष्ट होऊ शकेल. ज्या कलाकारांनी त्यांच्या कलाक्षेत्रात खूप मोठं योगदान दिलेलं आहे आणि ध्येय साध्य करण्यासाठी खडतर तपश्चर्या केली आहे, त्यांना भरभरून दाद देणं, हाच रसिकांचा आनंद असायला हवा. प्रस्तुत लेखाचा उद्देश केवळ तोच आहे.

श्री.रामदास कामत यांच्या सुश्राव्य गायनाचा कार्यक्रम

शनिवार दि. २६ एप्रिल १९७५ च्या रम्य संध्याकाळी मँचेस्टरवासी मराठी मंडळींना श्री.रामदास कामत यांच्या मधुर संगीताचा लाभ मिळाला. खुद मँचेस्टर शहर व त्याचे आजुबाजूच्या ४०-५० मैलांचे परिसरांत साधरण ५०-६० महाराष्ट्रीयन कुटुंबे स्थायीक झालेली आहेत. मँचेस्टर-लंडनचा प्रवास २०० मैलांचे वर असल्याने उत्तरेतील लोकांना लंडनमधील कार्यक्रमांना सहजा सहजी जाणे शक्य होत नाही. म्हणून मँचेस्टरमधील कांही हौशी मंडळींनी श्री.रामदास कामत यांना येथे कार्यक्रम देण्याची विनंती केली व श्री.कामतांनी ती सहज मान्य केली.

कार्यक्रमाच्या या दुर्मिळ संधीचा लाभ घेण्यासाठी जवळ जवळ १०० लोक उपस्थित होते व अनेक लोक लीड्स, बर्मिंगहॅम, चेस्टर, लिव्हरपूल, ब्रॅडफोर्ड, रॉचडेल वगैरे विविध ठिकाणांहून आले होते. कार्यक्रमांसाठी श्री.श्रीराम सहस्रबुद्धे यांच्या देखरेखीखाली नुकत्याच बांधून पूर्ण झालेल्या मुलींच्या अधुनिक हायस्कूलचा सर्व सोरींनी सुसज्ज असा विभाग निवडण्यांत आला होता. मध्यन्तरांत कॉफीपान व शेव-वड्यांचा अल्पोपहार झाला. हार्मोनियम व व्हायोलिनवर अनुक्रमे श्री.रामदास गोठिवरेकर व डॉ.सौ.शिबानी गोडबोले यांनी साथ केली. तंबोच्यावर डॉ.तुळपुळे होते.

बैठकीची सुरुवात मारुबिहाग च्या दमदार पण तितक्याच लाडिक व मुलायम स्वरांनी झाली. ‘रसया आवो ना’ या विलंबित ख्यालवजा दुमरी नंतर दुत ल्यीतील ‘रतिया खा को गवाय’ ही चीज त्यांत बेमालून मिसळून गेली. ‘रसया’ च्या तब्बल चाळीस मिनिटांच्या धुंदीतून बाहेर पडायला लोकांना बराच प्रयत्न करावा लागला.

अशाप्रकारे कार्यक्रमाची रंगभूमी व पार्श्वभूमी व्यवस्थितरीत्या सजवल्यानंतर श्री.कामतांनी आपले खरे वैशिष्ट्य दाखवायला सुरुवात केली. मानापमान मधील या ‘नवनवल नयनोत्सवा’ चे स्वर व शब्द कानी पडताच लोक सरसावून बसले. जुन्या नाट्यपदांची गोडी कांही औरच! न जाणे कोणाकोणाचे मनांत काय काय आठवणी जागृत झाल्या त्यामुळे! तोच भूतकाळात

48

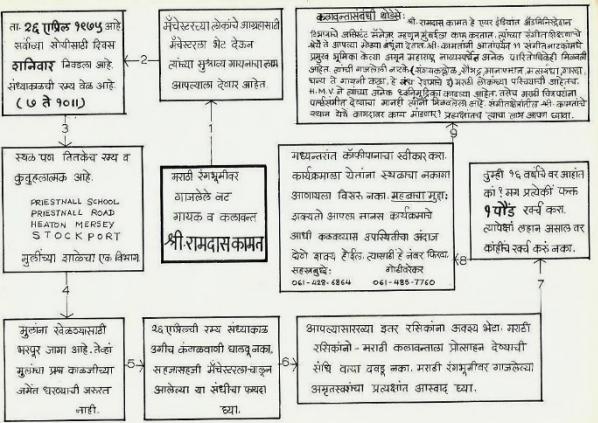

रामदास कामत यांच्या कार्यक्रमाची जाहिरात

रामदास कामत
सहस्रबुद्धे कुटुंबियांसह

रामदास कामत मैफलीचा रंग

फेरफटका करणाऱ्या श्रोत्यांना जागृत करणारे नवीन स्वर वातावरणांत मिसळले. 9नको विसरु संकेत मीलनाचा ... !' सान्यांच्या चेहऱ्यावर स्मितरेषा चमकू लागली. त्यानंतर 'दे हाता शरणागता' हे पद आळवून श्री.कामतांनी सान्या श्रोत्यांना हळूच मध्यन्तरावर आणून ठेवले टाळ्यांचा मोठा कडकडाट झाला व गाण्याच्या कैफातच लोकांनी कॉफीपानाचा आस्वद घेतला.

मध्यन्तर संपले व कार्यक्रमाला अधीकच रंग भरु लागला श्री.रामदास कामतांचा आवाज तर अधिक खुलला होताच पण नाट्यसंगीताच्या नादलहरींनी वातावरणही भरून गेले होते. मराठी श्रोत्यांमधे सामील झालेले काही बंगाली, पंजाबी व मद्रासी श्रोतेही त्या अमृतस्वरांशी पूर्णपणे समरस झाले होते व मान डोलावून आपली पसंती व्यक्त करीत होते.

मत्स्यगंधामधील ज्या पदांनी श्री. रामदास कामतांना यशाच्या शिखरावर चढवले ती 'देवाघरचे झात कुणाला' व 'साद देती हिमशिखरे' ही पदे म्हणतांना कामतांनी जणू आपले सारे कौशल्यच पणाला लावले होते. रसिक श्रोते अशा या गानसागरांत समाधी लावून बसलेले असतांनाच एकदम भैरवीचे स्वर वातावरणांत मिसळले. सर्वांच्या मुखावर अतृप्तीची लाट उसळली. पण ! वेळेच्या बंधनांमुळे रसिकतेला नाइलाजास्तव मुरड घालणे आवश्यकच होते.

'सर्वात्मका सर्वेश्वरा' या भव्य दिव्य शब्दांच्या आलापीने व आळवणीने सान्यांचे मन भरून आले. अखेर तीन तासांच्या त्या स्वर्गीय आनंदातून अनिच्छेनेच सान्यांना पृथ्वीतलावर यावे लागले.

कार्यक्रमाचे शेवटी श्री.रामदास कामत यांचे हार्दिक आभार मानून व कृतज्ञतेचे प्रतीक म्हणून त्यांना अल्पशी भेट सादर करण्यांत आली.

पंडित प्रभाकर कारेकर - काही विचार

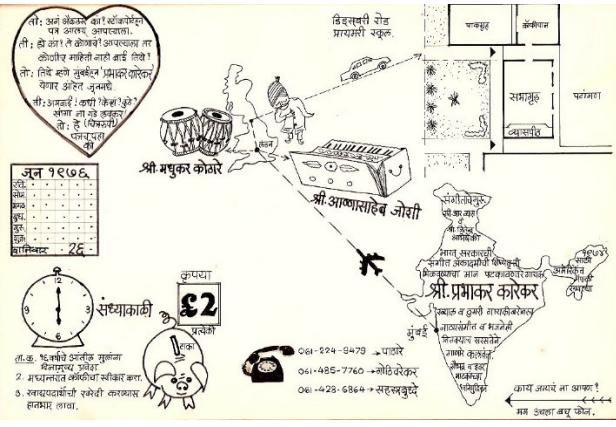
२६ जून १९७६ च्या रम्य संध्याकाळी, स्टॉकपोर्टच्या एका मोठ्याशा हॉलमधे प्रभाकर कारेकरांच्या मैफिलीचं आयोजन आम्ही केलं होतं. त्या कार्यक्रमाची निमंत्रण पत्रिका माणिल प्रकरणात वाचकांच्या पहण्यात आली असेलच. पत्रिकेमधे कार्यक्रमाबद्दलचे सगळेच तपशील आलेले असल्यामुळे कारेकरांच्या सांगीतिक पार्श्वभूमीची पुनरावृत्ती करण्याची आवश्यकता नाही. पं.जितेंद्र अभिषेकी आणि पं.सी.आर.व्यास या दोन्ही गुरुंकडून त्यांनी संगीताची तालीम घेतलेली असल्यामुळे दोघांच्या गायकीचा थोडासा प्रभाव प्रभाकरजींच्या गायकीवर पडलेला आहे. तरीही त्या दोघांपेक्षा बरीच भिन्न अशीच स्वतःची स्वतंत्र गायकी त्यांनी विकसित केली आहे.

प्रभाकरजींचा आमचे घरी स्टॉकपोर्टला २/३ दिवस मुक्काम असल्याने त्यांच्या स्वभावविशेषांचा जवळून परिचय होऊ शकला. अतिशय मनमिळावू पण काहीसं संकोची व्यक्तिमत्व, उमदा स्वभाव, नव्या गोष्टी जाणून घेण्याची जिज्ञासा आणि बोलण्यामधलं चातुर्य यांचेमुळे ते चटकन् कुणामधेही सहज मिसळून, मने जिंकू शकत. कलाकार म्हणून त्या काळात, म्हणजे वयाच्या तीस-पस्तीसचे आसपासच त्यांनी बरंच नांव कमावलं होतं. त्याला अर्थात कारणंही तशीच होती.

नैसर्गिकरित्या लाभलेली गोड गळ्याची देणारी. आगाज बराचसा अनुनासिक, तरीही त्यांच्या गाण्याला सहज शोभून जाणारा, गातांना चेहरा प्रसन्न ठेवणं, हसण्या चेहच्यानं श्रोत्यांशी संवाद साधणं, काहीशी मिळिल नजर आणि लोकप्रिय नाट्यगीतं, अभंग, भक्तीगीतं, दुमरी इत्यादी श्रोतेपसंत गानप्रकार सादर करून रसिकांची मनं जिंकण, या सगळ्या (खुबी म्हणू हवं तर) लकबी त्यांच्या स्वभावातच दडलेल्या होत्या.

प्रभाकर कारेकरांच्या मैफिलीला साधारण शंभर मराठी मंडळी उपस्थित होती. तीन-साडेतीन तासांचा कार्यक्रम उत्तमच झाला. हंसध्वनी रागानं आरंभ करून त्यानंतर त्यांनी एकापेक्षा एक सरस अशी जुनी (झाले युवतिमना, दे हाता शरणागता, विलोपले मधुमीलनात या इ.) आणि काही नवी नाट्यगीते

प्रभाकर कारेकर यांच्या कार्यक्रमाची जाहिरात

प्रभाकर कारेकर
सहस्रबुद्धे कुटुंबियांसह

प्रभाकर कारेकर
मैफलीचा रंग

सादर केली. “कटचार काळजात घुसली” या नाटकामध्यालं “घेई छंद मकरंद” हे, पं. जितेंद्र अभिषेकींनी रचलेलं आणि सालकवरारी आणि धानी या दोन रागांमध्ये गुंफलेलं पद गाऊन सर्व श्रोत्यांची भरपूर पावती मिळवली.

मध्यांतरानंतर केदार राग, अतिशय लाडिक स्वरांमध्ये गायलेली ठुमरी (रात अंधेरी मै तो अकेली) आणि उत्कृष्ट भैरवीने कार्यक्रमाची सांगता झाली.

लंडन आणि मँचेस्टरमध्ये भरपूर लोकप्रिय झालेल्या मैफिलींचे नंतरही प्रभाकरजींनी असंख्य देशांचे संगीतदौरे केले. आणि भारताप्रमाणेच इतर देशांमधेही आपल्या गाण्याचा श्रोतुवर्ग तयार केला. गेली अनेक वर्ष ते संगीत अध्यापनाचं कार्य करीत आहेत. बराच मोठा शिष्यगणही त्यांनी तयार केला आहे. नुकतीच त्यांच्या वयाला ७५ वर्ष पूर्ण झाली.

“जीवेत् शरदः शतम्” हीच त्यांचेसाठी शुभकामना!

श्री जितेन्द्र अभिषेकी यांची मँचेस्टरमधे संगीत मैफल

शनिवार दिनांक २२ ऑक्टोबरच्या उत्तोजक संध्याकाळी उत्तर इंग्लंडमधील मराठी रसिक मंडळीवर श्री.जितेन्द्र अभिषेकी यांनी आपल्या नादमधुर संगीताचा अक्षरशः अभिषेक केला.

प्रस्तुत कार्यक्रम स्टॉकपोर्टमधील (मँचेस्टरचे एक उपनगर) एका प्रायमरी शाळेच्या सभागृहांत आयोजित केला होता. मँचेस्टरमधील मराठी सांस्कृतिक कार्यक्रमांच्या परंपरेतील यावर्षीची एकमेव बैठक आणि श्री.अभिषेकीच्या संगीताची दूरवर पसरलेली किर्तीं या दुहेरी आकर्षणामुळे स्टॉकलंड पासून बर्मिंगहॅमपर्यंतच्या तीनशे साडेतीनशे मैलांच्या परिसरांतील जवळ जवळ दीडशे संगीतप्रेमी मराठी लोक सहकुटुंब सहपरिवार या दुर्मिळ संधीचा फायदा घेण्यासाठी उपस्थित होते. (मुलांना सांभाळण्यासाठी नर्सरीची खास जबाबदारी कांही स्थिया व तरुण मराठी मुलींनी स्वखुशीने उचलली होती, त्यामुळे श्रोत्यांना शांतपणे मैफलीचा आनंद लुटता आला)

श्री.अभिषेकी यांना तबल्यावर साथ श्री.मधुकर कोठारे व हार्मानियमवर श्री.पुरुषोत्तम उर्फ अण्णा जोशी यांनी केली. तंबोच्यावर श्री.नंदू अत्रे व सरोज सहस्रबुध्दे होते.

बैठकीची सुरुवात श्री.जितेन्द्रजींनी संधिप्रकाशाच्या शांत अशा मारवा रागाने केल्यामुळे आपोआपच योग्य ती वातावरण निर्मिती झाली. जवळ जवळ तासभर मारव्याच्या हृदयस्पर्शी सूरधारांमधे भिजत असतांनाच श्रोत्यांवर अचानक मधुरंजनी या मिश्र व नाविन्यपूर्ण रागाच्या स्वरांची बरखा-बहार झाली. शास्त्रीय संगीतांत एकदम खोलवर बुडवून जेव्हा श्री.अभिषेकींनी “नैना रसिक जो जागे” या भावपूर्ण अशा कबीराच्या हिंदी दोह्याने साच्या रसिकांना भक्तिसंगीतावर आणून ठेवले तेव्हां साच्यांच्या चेहऱ्यावर समाधान झाल्याकू लागले. त्यांत मध्यन्तराची वेळ झाल्याचे कोणाच्या लक्षातही आले नाही.

मध्यंतरात कॉफीपान, अल्पोपहारासाठी खास दिवाळीचे फराळाचे पदार्थ व जोडीला भरपूर चविष्ट गप्पा असा साराच रुचकर बेत होता.

मध्यंतरानंतर बाहेर काळोख दाटला होता आणि बैठकीच्या उरलेल्या

पंडित

जितेंद्र अभिषेकी
मैफलीचा रंग

भागाला सुरुवात होत होती रात्रीच्या चंद्रकौंस रागाने ! श्री.अभिषेकींच्या कमावलेल्या भारदार आवाजाने आणि दमदार तानांनी सारे सभागृह दुमदुमत होते. त्यानंतर - खास लोकाग्रहास्तव - जेव्हा जितेंद्रजींनी “कांटा रुते कुणाला” ची पहिला तान घेतली तेव्हां टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट झाला. त्या गीतांतील बोलके भाव आणि खोल खोल रुतून व्याकूळ करणाऱ्या ताना यामधे श्रोते इतके तन्मय झाले होते की त्यापाठेपाठ “अबिर गुलाल” या चोख्याच्या अभंगाला केव्हां सुरुवात झाली हे त्यांच्या बधीर मनाला कांही काळ कळलेच नाही.

त्यानंतर ज्या अनेक गीतरचनांनी व गीतांनी श्री.अभिषेकींच्या संगीत नैपुण्यावर व गीतरचनांवर यशाचे शिककामोर्तब केले आहे त्यापैकी “देवाघरचे ज्ञात कुणाला” हे नाट्यगीत व “सर्वात्मका सर्वेश्वरा” ही भैरवी शेवटी आळवून - एका भव्य - दिव्य आणि उदात्त वातावरणांत त्यांनी साऱ्या प्रेक्षकांना नेऊन पोचवले व आपली अत्यंत यशस्वी अशी तब्बल साडेतीन-चार तासांची बैठक संपवली. शास्त्रीय संगीत व ललित संगीत यांचे जे बेमालूम मिश्रण त्या संध्याकाळी मैफलीत त्यांनी केले होते त्यामुळे साऱ्या श्रोत्यांना लांबच्या प्रवासाचे सार्थक झाल्याची धन्यता वाटली.

श्री.अभिषेकींनी मँचेस्टरमधे घडवून आणलेल्या या अविस्मरणीय मैफलीबद्दल त्यांचे आभार मानून त्यांच्याविषयीच्या प्रेमाचे व आदराचे प्रतीक म्हणून त्यांना व सर्व साथीदारांना पुष्पगुच्छ व छोट्या भेटी बालश्रोत्यांतर्फे अर्पण करण्यांत आल्या. श्री.अभिषेकी त्यांचा अमेरिकेचा अत्यंत यशस्वी असा संगीतदौरा संपवून परत जात असतांना वाटेंत त्यांनी इंग्लंडला भेट दिली व एक दिवसाचा झंझावाती दौरा मँचेस्टरला काढला. हा कार्यक्रम मँचेस्टरमधील कांही कलाप्रेमी मराठी मंडळींनी एकत्र जमून घडवून आणला होता.

पंडीत भीमसेन जोशी यांच्या लंडनमधील संगीत मैफली

शनिवार दि. २८ ऑक्टोबर व रविवार दि. २९ ऑक्टोबर रोजी लंडन येथे पंडीत भीमसेन जोशी यांच्या शास्त्रीय संगीताच्या दोन अविस्मरणीय मैफली झाल्या. प्रस्तुत कार्यक्रम भारतीय विद्याभवनाचे भव्य सभागृहांत आयोजित करण्यात आला होता. बैठकीची व्यवस्था भारतीय आणि पाश्चात्य अशा दोन्ही पद्धतींची होती. प्रथमच इंग्लंडला चालून आलेल्या या दुर्मिळ संधीचा लाभ घेण्यासाठी शनिवारी सुमारे चारशे व रविवारी सुमारे तीनशे संगीतप्रेमी रसिक मंडळी इंग्लंडच्या वेगवेगळ्या शहरांतून हजर होती. पंडीत भीमसेन जोशींच्या गाण्यावर निस्सिम प्रेम करणाऱ्या मराठी रसिकांबरोबरच कांही इतर प्रांतीय व इंग्रज लोकही उपस्थित होते. दोन्ही दिवसांच्या मैफलींचे मुख्य पाहुणे म्हणून भारताचे उच्चायुक्त सर्वश्री नानासाहेब गोरे यांना खास निमंत्रण करण्यात आले होते.

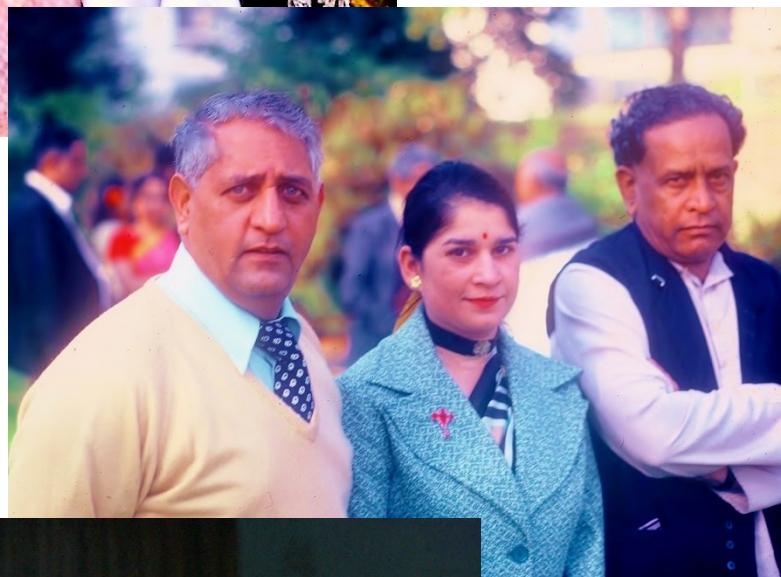
श्री भीमसेन जोशी यांना हार्मोनियमवर साथ श्री.बाळ माटे व तबल्यावर श्री.नाना मुळे यांनी केली. तंबोऱ्यावर स्वरसाथीला श्री.नारायण देशपांडे व श्री.माधव गुडी होते. सर्व साथिदारांचा संच भारतातून श्री.भीमसेनजीं बरोबरच आलेला असल्याने व महाराष्ट्रांत त्या सर्व कलावंतांनी स्वतःचे संगीत स्थान प्रस्थापीत केलेले असल्याने गाण्याला वेगळीच लज्जत आली.

शनिवारच्या बैठकीची सुरुवात श्री.भीमसेन जोशींनी पूरिया-धनश्रीने केली. कातर वेळेला काळजाला जाऊन भिडणाऱ्या “पायलिया झनकार मोरी” या चीजेचे शब्द व तानांच्या झांकारात श्रोते रेंगाळत असतानांच अचानक “जादुभरे तोरे नैना रसीले” या लाडिक तुमरीचे स्वर वातावरणात मिसळले. या अत्यंत लोकप्रिय असलेल्या तुमरीत अनेक रागांचे दर्शन श्रोत्यांना घडले. मध्यन्तरापूर्वी “इंद्रायणी काठी देवाजी आळंदी” हे पद आळवायला त्यांनी आरंभ करताच टाळ्यांच्या प्रचंड कडकडाटाने सभागृह निनादून गेले. श्री.नाना मुळे यांनी भजनी ठेक्याचे सर्व कसब पणाला लावून आळंदीची आठवण करून दिली. मध्यंतरानंतरच्या बैठकीची सुरुवात अभोगी ने झाली व त्यास पूरक

पंडित
भीमसेन जोशी
आणि
सहस्रबुद्धे कुटुंबिय
लंडनमधील
भारतीय उच्चायुक्त
नासाहेब गोरे
यांच्यासमवेत

पंडित
भीमसेन जोशी
आणि
सहस्रबुद्धे
कुटुंबिय

पंडित
भीमसेन जोशी
मैफळीचा रंग

असे कानडा रागांतील भजन म्हणून श्री.भीमसेनजींनी जेव्हां “जो भजे सीको सदा” ही त्यांची गाजलेली भैरवी गायला सुरुवात केली तेव्हां तीन तासानंतर प्रथमच-मैफलीचा अखेरचा टप्पा जवळ आल्याची जाणीव श्रोत्यांना झाली.

रविवारच्या बैठकीचा आरंभ यमन-कल्याण (अवगुण न किजिये - विलंबीत व श्याम बजाये आज मुरलिया - द्रुत)ने झाली. तीव्र व शुद्ध मध्यमाच्या आलापीने वातावरण शांतगंभीर बनले होते तोच “पिया तो मानत नाही” ही मिश्र काफीची गोड ठुमरी आकार घेऊ लागली. ठुमरीच्या लाडिक मुरक्यानंतर “अवघाची संसार” ने मध्यन्तर गाठले. बैठकीच्या उत्तरार्धाचा आरंभ वसंत च्या “फगवा आसी बहार” व “गैली गैली गैली” या चीजांनी करून श्री.भीमसेनजींनी त्यानंतर एक आगळेच कानडी भाषेतील भजन म्हणून अद्भूत वातावरण निर्माण केले. मैफलीचा गानसमारोप “बाबुल मोरा” या हृदयस्पर्शी भैरवीने करून त्यांनी अत्यंत रंगलेली साडेतीन तासांची अपूरी वाटणारी मैफल समाप्त केली.

श्री.भीमसेनजींची सागर लाटांसारखी अवखळ पण लयींशी खेळणारी आलापी, धबधब्यासारख्या कोसळणाऱ्या ताना व ज्यांचेवरून वाढ्ये लावावीत असा स्वर यांचा त्रिवेणी संगम पाहिला की ऐकणारा प्रत्येक श्रोता वेगळाच रोमांचकारी अनुभव घेऊन परततो.

समारोपाचे भाषणांत सर्वश्री नानासाहेब गोरे यांनी पंडीत भीमसेन जोशी व त्यांचे कलावंत साथीदार यांची प्रशंसा व गौरव केला. त्यानंतर भारतीय विद्याभवनाचे संचालक श्री.कांकरिया यांनी पं.भीमसेनजी व साथीदार यांचे आभार मानले व सर्वांच्या कृतज्ञोतेचे प्रतीक म्हणून पुष्पहार अर्पण केले. त्याच प्रसंगी या मैफलींचे कार्यकर्ते (ट्रिनीटी आर्ट्स), महाराष्ट्र मंडळ, लंडन व मॅचेस्टरच्या मराठी कलाप्रेमी लोकांतर्फे पं.भीमसेन व सौ.जोशी यांना पुष्पगुच्छ अर्पून टाळ्यांच्या न थांबणाऱ्या कडकडाटांत त्या अविस्मरणीय संगीत सोहळ्याचा समारोप करण्यांत आला.

योगायोगाची गोष्ट म्हणजे त्याच दिवशी दिवाळीची सुरुवात होत असल्याने येथील शास्त्रीय संगीताच्या शौकिन लोकांना अत्यंत मोठी संगीत मेजवानी मिळवल्याचा आनंद लुटता आला.

श्री.प्रभुदेव सरदार यांचा पाश्चात्य देशांतील संगीत दौरा

महाराष्ट्रात सर्वाना परिचित असणारे किराणा घराण्याचे प्रसिद्ध गायक श्री.प्रभुदेव सरदार यांनी नुकताच अडीच महिन्यांचा अत्यंत यशस्वी असा संगीत दौरा केला. त्या काळात त्यांनी कॅनडा (टोरांटो, मॉन्ट्रीयल, आटोवा) अमेरिका (न्यूयॉर्क, शिकागो, वॉशिंग्टन, फिलाडेलिफ्या, मिल्बॉकी, लॉस अंजेलिस इ.) प्रान्स (पॅरिस) आणि इंग्लंड (लंडन) या देशांना भेटी देऊन, जवळपास वीस ते बावीस मैफली गाजवल्या.

न्यूयॉर्कमधील एका बैठकीचा अनुभव सांगतांना श्री.प्रभुदेवजी म्हणाले : ती मैफल एका अमेरिकन संगीतप्रेमी गृहस्थांनी मुद्दाम त्यांचे घरी आयोजित केली होती आणि भारतीय संगीताबद्दल आस्था आणि कुतुहल असलेले सुमारे ३० ते ४० अमेरिकन श्रोते त्या मैफिलीला हजर होते. विशेष म्हणजे - भारतीय शास्त्रीय संगीत ऐकण्याबद्दलचे त्यांचे औत्सुक्य आणि विविध राग व त्यामधून निर्माण होणाऱ्या भावना जाणून घेण्याची त्या अमेरिकन श्रोत्यांची जिज्ञासा, श्री.प्रभुदेवांना अत्यंत वाखाणण्यासारखी वाटली. तसेच अमेरिकेतही स्थानिक लोकांना भारतीय संगीताची अधिकाधिक आवड निर्माण होते आहे, याबद्दल आनंदही झाला. असाच काहीसा अनुभव त्यांना फ्रेंच आणि केनेडियन श्रोत्यांच्या बाबतीतही आला.

श्री.प्रभुदेव सरदार यांना (भारतातून आणि विशेषत: महाराष्ट्रातून येणाऱ्या इतर कलावंतांप्रमाणेच) प्रत्येक मैफलीचे वेळी योग्य साथ आणि चांगली वाजणारी वाद्य जमवणे, या अडचणींनाही बन्याच वेळा तोंड द्यावे लागले. पण अशा अडचणींनी नाऊमेद न होता, त्यांनी आपल्या गोड गळ्याचा, मधुर संगीताचा आणि मेहनतपूर्वक कमावलेल्या संगीत - भांडवलाचा प्रभाव श्रोत्यांवर प्रत्येक मैफलीत कसा पाडला असेल, याचा अनुभव मी लंडनमधील बैठकीत प्रत्यक्षक्य घेतला.

फ्रान्समधे पॅरिस या शहरात काही फ्रेंच कलाप्रेमी लोकांनी एकत्र जमून मंडपा नावाची एक संस्था चालवली आहे. मंडपा हे नांव मूळ संस्कृत शब्दावरुनच

घेतलेले असून, भारतीय संगीत, नृत्य आणि इतर कलांना प्रोत्साहन देवून, फ्रेंच लोकांना भारतीय कलांचे दर्शन घडवण्याचे अखंड कार्य ही संस्था करीत असते. या संस्थेतर्फेच, शास्त्रीय संगीताची मैफल करण्याचा मान, श्री.प्रभुदेवांना मिळाला आणि जवळ जवळ पन्नास ते साठ फ्रेंच रसिकांसमोर गाण्याचा एक वेगळाच अनुभव त्यांनी घेतला.

भारतात परतण्याचे आधी, सर्वात शेवटचा पण अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा त्यांनी लंडनमधे घेतला. त्यांच्या लंडनच्या अल्पशा वास्तव्यातही भारताचे उच्चायुक्त सर्वश्री नानासाहेब गोरे यांच्या निवासस्थानी मैफल करण्याचा फार मोलाचा बहुमान, श्री.प्रभुदेव सरदारांनी पटकावला. स्वतः श्री.नानासाहेब गोरे आणि त्यांचे सहकारी श्री.वैद्य हे दोघेही कलांचे अतिशय भोक्ते असल्याने त्यांचेकडून, भारतीय कला आणि भारतातून येणाऱ्या अनेक कलावंतांना गौरवपूर्ण प्रोत्साहन मिळाल्याची अनेक उदाहरणे इंगलंडमधे सध्या वारंवार प्रत्ययास येतात.

रविवार दिनांक १२ नोव्हेंबरच्या संध्याकाळी साडेसहाचे सुमारास, जवळ जवळ शंभर भारतीय संगीतप्रेमी मंडळी - सर्वश्री नानासाहेब गोरे यांच्या निवासस्थानी जमली होती. प्रसंग श्री.प्रभुदेव सरदार यांच्या सुश्राव्य मैफलीचा होता. श्री.प्रभुदेवांना तबल्यावर साथ श्री.मधुकर कोठारे, हार्मोनियमवर श्री.अनिल भागवत यांनी केली. श्री.प्रभुदेवांना तानपुऱ्यावर स्वरसाथ करण्याची संधी मला स्वतःला प्राप्त झाल्याबद्दल खूप धन्यता वाटली.

श्री.प्रभुदेव यांनी बैठकीची सुरुवात पुरिया कल्याण रागाने (आज सुबन बंदिश व तराणा) करून त्यानंतर बिहागडा व मिश्र खमाजाची अतिशय गोड ठुमरी (छब दिखलाजा)गायली. ठुमरीला सर्वतोपरी योग्य अशा अत्यंत मधुर आणि लवचिक आवाजाची नैसर्गिक देणगी, श्री.प्रभुदेवांना लाभलेली असल्यामुळे, ठुमरी हे त्यांच्या बैठकीचे रेंगाळणारे वैशिष्ट्य ठरले.

मध्यंतरानंतरचा आरंभ नारायणी रागाने करून, त्यानंतर “दे हाता शरणागता” व “विलोपले मधुमीलनातया”, ही चिरतरुण आणि चिरआनंददायी नाट्यगीते त्यांनी स्वतःच्याच वैशिष्ट्यपूर्ण ढंगाने गायली. भैरवीपूर्वी मालवी या नवीन रागाची (वेळेअभावी) अल्पशी ओळख करून देऊन - पूर्वी थाटाकडून

श्रोत्यांना हळुवारपणे “छैलवा ना डार गुलाल” या भैरवीत नेले, आणि मैफलीची समाप्ती केली.

श्री.नानासाहेब गोरे यांनी समारोपाचे भाषणात श्री.प्रभुदेवांचे गौरवपूर्वक आभार मानून नारायणी राग अतिशय सुंदर गायल्याचा आवर्जून उल्लेख केला. तसेच, श्री.प्रभुदेवांच्या आवाजाला आणि गाण्याला सुधारसाची अत्यंत मधुर व मार्मिक उपमा दिली. शेवटी श्री.प्रभुदेव सरदार आणि त्यांचे साथीदारांना - प्रेमाचे प्रतीक म्हणून भेटी अर्पण करण्यात आल्या.

अशा प्रकारे, चार देशांचा अत्यंत यशस्वी दौरा करून आणि विविध संगीत मैफिलींच्या अनुभवांनी श्रीमंत बनून, खन्या अर्थी भारावून श्री.प्रभुदेव सरदार भारतात परतले.

सूर आणि शब्द : एक आठवण

कॅलेंडरवर फडकणारे १९ ऑगस्टचे पान - उन्हाचे तिरपे कटाक्ष टाकणारी प्रसन्न संध्याकाळ - लिहरपूलमधील डॉ.वाडकर यांच्या घराची टापटिपीने सजवलेली बैठकीची खोली - संध्याकाळी साडेसहाचा सुमार - चोरपावलांनी खोलीत शिरणाच्या संधिप्रकाशांत उजळून निघालेलं सोनेरी वातावरण - मँचेस्टर आणि लिहरपूलचे परिसरांतून जमलेली ३०-३५ मोजकीच रसिक मंडळी - खोलीच्या दर्शनी भागी खास भारतीय गालिचा पसरून बनवलेली बैठक.

कुतूहल उत्सुकता आणि अधिरता यांनी ओसंडणारे सर्व चेहरे एकाच गोष्टीची साक्ष पटवीत होते. कुणातरी नामवंत कलाकारांच्या कार्यक्रमाची पूर्वप्रतीक्षा !

आजचं कुतूहल वेगळच होतं - त्याला दुहेरी आकर्षण होतं. एक सूरांचं दुसरं शब्दांचं ! प्रश्नचिन्ह एकच होतं - सूरांतून शब्द निघणार होते की शब्दांतून सूर साकार होणार होते !

आज याठिकाणी कलावंत पाहुणे म्हणून हजर होते - महाराष्ट्राचे अतिशय लाडके भावगीतगायक श्री.अरुण दाते आणि आपल्या कथाकथन शैलीने ऐकणाऱ्यांना मंत्रमुर्ध करून टाकणारे कथाकथनकार श्री व.पु.काळे. तसं पाहिलं तर कलाकारांचा परिचय साऱ्यांना होताच, पण तो त्यांच्या ध्वनिमुद्रिका व साहित्याशी ! आज त्यांच्याशी नातं जोडायचं होतं प्रत्यक्षाचं ! त्यामुळे पाहुणे कलाकारांची ओळख वगैरे औपचारिक परिसंवादाला चाटच दिली होती.

कार्यक्रमाची सुरुवात श्री.व.पु.काळे यांनी महाराष्ट्रात अतिशय लोकप्रिय ठरलेल्या त्यांच्या “मीच तुमची वहिदा” या कथेने केली. त्या आकर्षक मांडणीच्या, औत्सुक्य वाढवणाऱ्या सुरसरम्य कथेशी सर्व श्रोते नकळत इतके समरस झाले की आपण घरापासून, मायदेशापासून हजारो मैल दूर आहोत या सत्याचाही कांहीकाळ साऱ्यांना विसर पडला. वहिदाच्या रुपेरी निवासस्थानाची कल्पनाचित्रे रेखाटत सर्व श्रोतेही कथेतील नायकामागोमाग तिचा पाठलाग करूं लागले.

कल्पनारम्यता आणि वास्तववाद यांच्या उलट सुलट चक्रांत फिरणारे

रंगतदार व पु काळे कथाकथन

मैफल अरुण दातेंच्या गीतांची

श्रोतृगण क्षणांत विनोदी वाक्यांवर मनापासून हसतांना दिसत तर दुसऱ्याच क्षणी - मनांत खोल शिरून व्याकूळ करणाऱ्या विचारांनी बेचैन बनत. महाराष्ट्रांत श्री.काळे यांच्या कथाकथनाचे ३०० चे वर प्रयोग झाले असले तरी लिहरपूलने मात्र मराठी कथावाणी आज प्रथमच ऐकली होती. श्री.व.पू. च्या या नाविन्यपूर्ण कलेची वैशिष्ट्ये सांगण्यासाठी मोजक्याच पण योग्य शब्दांची निवड करणे फार कठीण आहे. कथा अनेक आहेत. (आमचे हाती आज फक्त दोनच गवसणार होत्या पण त्यावरून त्यांच्या प्रतिभाशाली साहित्यगुणांची पारख करणे अवघड नव्हते !) कथांचे प्रसंग वेगळे, व्यक्ति भिन्न, विषयही अनेक पण प्रत्येका कथेची मांडणी कलात्मक, वाक्यरचना आकर्षक, भाषा साहित्यानं नटलेली आणि सर्वात महत्वाची गोष्ट म्हणजे श्रोत्यांच्या मनाची जबरदस्त पकड घेण्याचे सामर्थ्य ! ऐकणारी प्रत्येक व्यक्ति नकळत त्या कथानकांतील धाग्यांमधे गुरफटत जाते आणि बाहेर येण्याची धडपड केल्यास अधीकच गुंतून पडते.

मराठी माणसाच्या दैनंदिन जीवनाचं समर्पक दर्शन घडवणाऱ्या कथा आहेत त्या ! हंसता हंसता नकळत त्या हास्याचे अशूबिंदू बनवणाऱ्या जितक्या सत्यकथा आहेत, तितक्याच सूरांची उणीव कल्पनाविलास आणि मोहक शब्दरचनांनी भरून काढणाऱ्या सुरेल कथाही आहेत त्या ! लिहिलेल्या कथेतील प्रत्येक प्रसंग ऐकणाऱ्यासमोर जिवंतपणे उभा करण्याचे कसब श्री.काळे यांनी चांगलेच आत्मसात केले आहे. प्रत्येक कथा त्यांच्या अष्टपैलू व्यक्तिमत्वाची, सखोल ज्ञानाची आणि सूक्ष्म निरीक्षणाची साक्ष पटवते.

टाळ्यांच्या प्रचंड कडकडाटांत श्री.व.पू.नी कथेचा अखेरचा टप्पा संपवून - मनुष्यस्वभावाचा एक नाजूक अनुभव आम्हा सर्वांपुढे अलगदपणे ठेवला.

शब्दांच्या जगातून सर्व श्रोते आतां सूरांच्या दुनियेकडे वळत होते. श्री.अरुण दाते बैठकीच्या केंद्रस्थानी स्थानापन्न होताच, मघाशी हंसव्या-रडव्या शब्दभावनांशी खेळ खेळणाऱ्या श्री.काळे यांनी हार्मोनियमवर आपली हळुवार बोटे फिरवायला सुरुवात केली, व हार्मोनियमच्या साथीची नवी भूमिका स्विकारली. दुसऱ्या बाजूला तबल्यावर श्री.रवि दाते होते.

सर्व प्रेक्षकांच्या नजरा श्री.दातेंवर खिळल्या होत्या आणि आतां कुणाच्या

आवडीचे गीत ते प्रथम गाणार हे कुतूहलात्मक भाव प्रत्येकाचे चेहऱ्यावर दिसत होते. ती उत्सुकता न्याहळून श्री.अरुण दाते ह्यांनी जेव्हां स्वतःच्याच आवडीच्या “स्वरगंगेच्या कांठावरती वचन दिले तू मला” या गीताची पहिली लकेर घेतली त्यावेळेस वाहवाची उत्पूर्त दाद साच्यांचे मुखांतून आपोआप बाहेर पडली. श्रोते आणि कलावंत यांच्यातील औपचारिकपणा तेथेच गळून पडला आणि रसिक मनांशी आपल्या भावपूर्ण गीत-सूरांचा नाजुक धांगा पहिल्या गीतातच श्री.दाते यांनी जुळवला. त्या गीतानंतर विविध भावनांचे दर्शन घडवणारी एकापेक्षां एक सरस गीते त्यांनी सादर केली. प्रत्येका गीताच्या शब्दांतून आणि सूरातून वेगळीच भावना प्रगट होत होती. त्यांत प्रियेचा विरह होता, आर्जवं होती, भेटीची जबरदस्त ओढ होती, प्रेमी हृदयांचे हितगुज होते, मीलनाच्या गोड आठवणी होत्या, प्रेयसीचे प्रियाराधन होते तसा स्वप्नातील भेटींचा विरंगुळाही होता. सर्व श्रोत्यांना स्थल, काल आणि आजूबाजूच्या व्यक्ती यांचा क्षणभर विसर पाडून, एका वेगळ्याच धुंद आणि कल्पनारम्य जगांत खेचून नेण्याची शक्ती होती त्या गीतांमधे !

श्री.अरुण दाते यांच्या भावगीतांमधे भाव आहेत, सहजसुंदरता आहे. त्यांचे शब्दांचे स्पष्ट व भावपूर्ण उच्चार मनावर खोल ठसा उमटवतात. गीताच्या अर्थाप्रमाणे स्वर व शब्दांवर योग्य वजन देऊन ताल-लयीशी त्यांची सांगड घालण्याचे कसबही त्यांना अचूक साधले आहे. छोट्याच पण आकर्षक ताना आणि वैचित्र्यपूर्ण स्वरसमुहांचा अनपेक्षित आनंद ही त्यांच्या गीतांची वैशिष्ट्ये आहेत.

कवीच्या मनातील भाव आणि अर्थ, संगीतकाराच्या चाली आणि सूर व श्रोत्यांची अभिरुची पुरेपूर लक्षांत घेऊन कोणतेही गीत बोलके कसे बनवता येईल याकडे श्री.दाते अधिकाधिक लक्ष पुरवतांना दिसतात. गीत हे भावगीत असो (भेट तुझी माझी स्मरते, दिवस तुझे हे फुलायचे - झोपाळ्यावाचून झुलायचे), प्रेमगीत असो (स्पर्शाच्या गहिऱ्या जहराची, ही रात्र कुसुंबी बहाराची), भक्तिगीत असो (अविरत ओठी यावे नाम, श्रीराम जयराम जयजयराम), नाहीतर एखादे उडत्या चालीचे प्रीतीगीत असो (जेव्हां तिची नि माझी चोरून भेट झाली) श्री.दाते ते तितक्याच रसपरिपोषकतेने गातांना आढळतात. उर्दू भाषेतील

गझाल म्हणण्याच्या पध्दतीवरही त्यांचे खूपच प्रभुत्व आहे. थोडक्यांत, यशस्वी भावगीत गायनाला आवश्यक अशा सर्व गुणांचे एकत्रीकरण त्यांच्या गीतांमधे आढळते. (आजपर्यंत ४०० चे वर यशस्वी कार्यक्रम केल्याचे श्रेय त्यांचे पदरी असल्यास नवल नाही!)

श्री.दाते यांचे गायन ऐकतांना सुप्रसिध्द अमेरिकन गायक फ्रॅंक सिनाट्रा यांची आठवण होते, व प्रेमभावना प्रभावीपणे व्यक्त करण्यास (मराठी, हिंदी, उर्दू अगर इंग्रजी कोणतीही भाषा वापरली तरी) गायकाला भाषेपेक्षा स्वतःचे कसबच अखेर वापरावे लागते याची प्रचिती येते.

श्री.अरुण दाते यांची गीतांची निवड वाखाणण्यासारखी आहे. प्रत्येका गायकाजवळ गीतांचा खूप मोठा संग्रह असतो. परंतु प्रसंगानुरूप व श्रोत्यांची आवड लक्षांत घेऊन, भिन्न भिन्न रागांतील चालींची गीते निवडण्यावर कार्यक्रमाचे यश कसे अवलंबून असते ते त्यांनी जाणले आहे. श्री.दाते यांनी गायलेल्या गीतांमध्ये श्री.मंगेश पाडगांवकरांच्या रचना अग्रस्थानी आढळतात.

कार्यक्रमाचा उत्तरार्ध श्री.काळे यांनी पुन्हा - “सहन” या कथेच्या कथनाने सुरु केला. व त्यानंतर श्री.अरुण दाते यांनी पूर्वार्धापेक्षाही अधिक सुंदर गीते सादर करून रंगीबेरंगी गीतपुष्पांचा दुसरा ताटवा निर्माण केला.

अखेरीस भातुकलीच्या खेळामधली राजा आणिक राणी, अर्ध्यावरती डाव मोडिला अधूरी एक कहाणी हे पाडगांवकर - यशवंत देव यांचे गीत गावून सान्या रसिक मनांना बेचैन बनवून - आपली सूर-शब्दांची तीन तासांची अधूरी कहाणी संपवली.

भावफुलांच्या सुंदर आणि सुंगंधी पाकळ्या श्री.दाते यांनी आमचेसमोर उकलल्या होत्या आणि त्या सौंदर्याचा आस्वाद न घेण्याइतकी अरसिकता (पाश्चात्य देशांत इतकी वर्षे राहूनही) अजून तरी आमच्यात निर्माण झाली नव्हती.

काहीतरी खूपसे गवसल्याचा आनंद आणि काहीतरी हरवल्याची संपल्याची वेदना या संमिश्र भावनांमधे आभाराचा औपचारिकपणा अखेर राहूनच गेला.

श्री.अरुण दाते व श्री.व.पु.काळे यांचा हा सूर व शब्दांचा उपक्रम अतिशय

स्तुत्य आहे. साहित्य आणि ललितकला एकमेकांना कशा पूरक ठर्सं शकतात याचे ते उत्तम उदाहरण आहे. असे हे मराठी कलावंतांच्या कलांचा आस्वाद घेण्याचे क्षण - आम्हाला परक्या देशांत किती प्रिय वाटतात व त्या क्षणांच्या सुखद आठवणी आम्ही वर्षानुवर्षे कशा जतन करतो हे अनुभवण्यासाठी तरी महाराष्ट्रांतून अधिकाधिक कलावंतांनी येथे येण्याचा प्रयत्न करावा अशी त्यांना आमची आग्रहाची व कळकळीची विनंती आहे. मँचेस्टरला त्यांचे हक्काचे स्थान आहे हे सर्वांनी जरूर लक्षात ठेवावे.

श्रीमती शोभा जोशी मैफ़लीत

श्रीमती शोभा जोशी “मैफिल”

पाश्वभूमी

श्रीमती प्रभाताई अत्रेंच्या शिष्या आणि पुण्याच्या गायिका श्रीमती शोभा जोशी या १९७९ साली प्रसिद्ध पार्श्वगायक तलत मेहमूद यांचेबरोबर सहगायिका म्हणून युरोप, अमेरिका आणि इंग्लंडच्या दौऱ्यांवर असतांना, मँचेस्टरच्या जवळ एके ठिकाणी त्यांची शास्त्रोक्त गाण्याची बैठक झाली. त्यावेळी प्रथमच त्यांचं गायन ऐकण्याचा योग आला. अत्यंत गोड गळा, नाजुक आवाज, प्रभावी व्यक्तिमत्त्व आणि संगीतामधली जाण आणि तयारी वाखाणण्याजोगीच होती. त्यावेळी मैफल चालू असतांना उत्स्फूर्तपणे मला जे काव्य सुचलं ते

हेमन्ती त्या संध्याकाळी

तिची मैफिल रंगली

सूर सूर झेलतांना

शतमने शहारली

नाजुकशी स्वरकोकिळा

जेव्हां रंगमंची आली

रसीकांच्या स्वागताने

मनोमनी लाजून गेली

तिच्या रेशमी साडीला

जड केशारी किनार

पारीजातक फुला जसा

व्हावा देठाचाच भार

केशारीच ओठ तिचे

सांडून जाती हसरे मोती

अन् लांब पापण्यांचे

डोळे अचुक बोलती

काळ्या पंचमाचा सूर

तानपुऱ्याने छेडिया

आणी टिपेचा तबला
तिच्या सुरांत मिसळला
मैफिलीची नांदी तिने
मारुबिहागाने केली
एका तीव्र मध्यमाने
श्रोतृमने मोहरली
एकताल त्रितालांत
ख्याल - चीज गुंफियली
गोड रागाची समाप्ती
द्रुत तराण्यांत झाली
आतां वेळ खमाजाची
शुध्द कोमल निषादाची
रंगेल रसिल्या ठुमरीची
घनःश्यामाला शोधण्याची
त्यांतून साकारले मराठी गीत
ज्याचा अर्थ होता धनःश्यामात
आळवून तिने एका शोकांतिका
जणू उभी केली साक्षात राधिका
मराठी गीताची ऐकून दाद
हिंदी बांधवांना आली वेगळीच याद
उर्दू गझलेची मग मागणी आली
तिने अदबीने अनुमती दिली
पेश करून एक उर्दु शायरी
गझलेला दिली तिने लज्जत न्यारी
वाहव्या तर हरपले सारे देहभान
त्यांतच संपले अस्ताईचे गान
अंतच्याच्या आरंभाला मालकंस होता
ज्यांत रिषभ-पंचमा आश्रय नव्हता.

ग ध नी स्वरांचे कोमल भाव
तिने दाखविला त्यांचा प्रभाव
लाडीक सूरांच्या आविष्काराने
नटली सजली कितीक गाणी
चित्रपटाच्या धुंद गीताने
अखेर ऐकली भजनवाणी

अतृप्त मनांचे करून कान
श्रोत्यांनी श्रविले ‘पसायदान’
स्वरांच्या चांदण्यांची आगळी ‘शोभा’
जिचे रहस्य जाणते एक दिव्य ‘प्रभा’

आज शोभाताई परदेशात स्थायिक होऊन, संगीत प्रचाराचं व्रत त्यांनी अखंड चालू ठेवलं आहे. ख्याल, टुमरी, गझल, दादरा, होरी, भजन इ. चा समावेश असलेल्या जवळपास १५०० मैफिली त्यांनी केल्या आहेत. त्याशिवाय, पार्श्वसंगीतही भरपूर गायलेलं आहे. अध्यापेक्षा अधिक जगाचा संगीत-प्रवास ही देखील मोठीच जमेची बाजू. नवविधा भक्ती, वेदांत आणि फ्यूजन संगीताचे त्यांचे प्रयोग चालू आहेत. १९७९ साली झालेला त्यांचा पहिला परिचय, आज तीस वर्षांचे नंतरही कायम आहे.

चित्रमहर्षी एस .एम .पंडीत

चित्रमहर्षी एस.एम.पंडितांचा आणि आमचा परिचय प्रथम लंडनमधे १९७८ साली झाला. ते लंडनला त्यांना मिळालेल्या FRSA(Fellow of the Royal Society of Arts) हा बहुमान स्वीकारण्यासाठी आले होते. उत्तर इंग्लंडमधला अत्यंत निसर्गरम्य असा लेक डिस्ट्रिक्ट बघण्याची त्यांची फार इच्छा होती. आम्ही लगेचच त्यांना आमचे घरी येऊन रहाण्याचे निमंत्रण दिले आणि Lake District बघायला नेण्याचे आशासनही. आपल्या काश्मीरप्रमाणेच सरोवरांचा हा प्रदेश अत्यंत रमणीय आहे. आणि मोठमोठ्या चित्रकारांचं ते अतिशय आवडतं ठिकाण आहे. हिरव्या डॉंगरांनी वेढलेली तेथील अप्रतीम सरोवरे म्हणजे निसर्गसौंदर्याच्या चमत्कृतींचा अपूर्व नमुनाच आहे. वास्तवात सगळाच इंग्लंड (शिवाय स्कॉटलंड, वेल्स आणि आयर्लंड सुध्दा) निसर्गसौंदर्याची भरपूर रेलचेल असणारा देश. पण त्यातही “लेक” चा परगणा म्हणजे या सर्वांचा शिरोमणीच.

ठरल्याप्रमाणे १९७८ च्या ऑक्टोबर महिन्यात एस.एम.पंडीत मँचेस्टरला आमचे घरी ८ दिवसांच्या मुक्कामला आले. लेक्स् व्यतिरिक्त उत्तर इंग्लंडच्या इतर भागांमधेही आम्ही त्यांचेबरोबर बच्याच सहली केल्या. त्यांच्या त्या आठवडाभराच्या वास्तव्यात, चित्रकला आणि पैटिंगबद्दल तर भरपूर ऐकायला आणि बघायला मिळालच पण कलाक्षेत्रामधल्या त्यांच्या अफाट अनुभवांबद्दलही खूप माहिती मिळाली. त्या वेळेला पंडितजींचं वय साधारण साठ-बास्ट असावं! अधिक सहवासानंतर आम्ही त्यांना अण्णा म्हणून संबोधू लागलो. भारतात - पुण्याला परत गेल्यानंतरही, आमचे आणि अण्णांचे दृढ झालेले स्नेहसंबंध प्रदीर्घकाळ - म्हणजे अण्णांच्या निधनापर्यंत (मार्च १९९३) टिकून राहिल्याने, त्यांच्याबद्दल जरा विस्तृत विवेचन येथे दिले आहे.

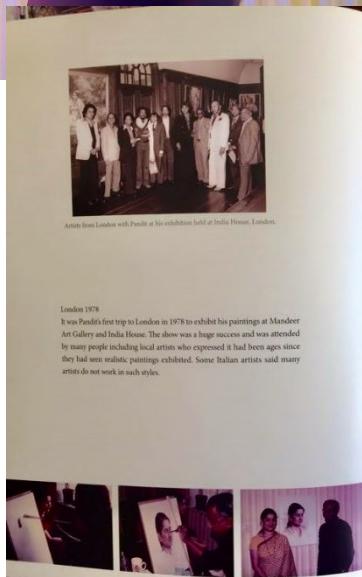
मँचेस्टरला ते आले असतांना, त्यांच्या सर्व प्रसिद्ध कलाकृतींच्या स्लाईड्सचा प्रदर्शनात्मक कार्यक्रम आम्ही घरी, काही निवडक मराठी लोकांसमोर केला. (आमचे घर अतिशय मध्यमवर्गीय आकाराचे असल्याने, अधिक लोकांची सोय होण्यासारखी नव्हती) अण्णांच्या सर्वच कलाकृती डोळे दिपवणाऱ्याच होत्या. त्यांची अतिशय गाजलेली पौराणिक चित्रे (शकुंतला

पोर्ट्रैट करताना
चित्रकार
एस एम पंडित

पोर्ट्रैट सह
एस एम पंडित

त्यांच्या पोर्ट्रैट्स चे
पुस्तक

London 1978
It was Pandit's first trip to London in 1978 to exhibit his paintings at Mandir Art Gallery and India House. The show was a huge success and was attended by many people including local artists who expressed it had been ages since they had seen realistic paintings exhibited. Some Italian artists said many artists do not work in such styles.

From Life Dr. Sane Subrahmanyam (1978)

पत्रलेखन, दुःशंत-शकुंतला, विशामित्र-मेनका, पुंडलीक-महाश्वेता, राधा-कृष्ण, कर्ण-अर्जुन युध्द इ.) अद्वितीय तर खरीच पण राजा रविवर्म्यांच्या चित्रांची आठवण करून देणारी ! मात्र त्यांच्या स्वतःच्याच खास स्वतंत्र शैलीमधली. पोट्रेट करण्यातही अण्णांचा तितकाच हातखंडा. अनेक प्रसिद्ध व्यक्तींची त्यांनी केलेली चित्रणे आज जगभरच्या विविध कलादाळनांमधे विखुरलेली आहेत. त्यात विशेष नावाजण्याजोगी म्हणजे इंदिरा गांधी, महात्मा गांधी, स्वा.सावरकर, सुशिल कुमार शिंदे, मार्गरिट ॲचर आणि अनेक...

अण्णा पंडितांची चित्रकलेची खरी कारकीर्द साधारण १९३६ च्या आसपास सुरु झाली. मेट्रो गोल्डविन सिनेमा कंपनीचं काम त्या काळात अण्णांना मिळालं. सिनेमाची पोस्टर्स रंगवण्याच्या कामापासून त्यांच्या करियरची सुरुवात झाली आणि त्यांची पोस्टर्स (पोस्टर रंगांचा वापर केलेली - ज्यामुळे नटनटचाचे चेहरे अधिक उठावदार दिसत) पुढे इतकी लोकप्रिय बनवली की अण्णांना सिने-पोस्टर्सचे जनक म्हणूनच पुढे ओळख मिळाली. अनेक मासिकांच्या कक्षर्साठी त्यांनी काढलेली चित्रे आणि कॅलेंडर्स वर्षानुवर्ष लोकांच्या घरात झळकत असत. येवढंच नव्हे तर पुढे त्यांच्या पोट्रस्मुळे त्यांना कलाजगतात भारताचे रेम्ब्रान्ट (Rembrandt) म्हणूनच ओळखलें जावू लागले.

आश्चर्याची बाब म्हणजे, मँचेस्टरच्या मुक्कामात माझे एक पोट्रेट करण्याची इच्छा त्यांनी बोलून दाखवली. आमचा तर त्यावर विश्वासच बसेना. ज्या महान कलाकाराने जगप्रसिद्ध अनेक व्यक्तींची चित्रे रंगवली त्याचे कुंचल्यातून माझे चित्र साकारणार हा आमचे दृष्टीने फारच मोठा बहुमान होता. वास्तवात, त्या काळात अण्णांच्या दोनही डोळ्यांमधे मोतीबिंदू झालेले होते. जेमतेम ३-४ फुटांवरचेच त्यांना स्पष्ट दिसत असे. पण जातीच्या खन्या कलावंताला त्यांच्या अन्तः शक्खुंनीही खूप काही दिसतं म्हणतात. त्याचा खन्या अर्थी प्रत्यय आला. अण्णांच्या अनुभवी कुंचल्यातून पोट्रेटच्या सर्व कसोटींनी अप्रतीम असं चित्र साकारलं गेलं आणि तेही अवघ्या तीन साडेतीन तासात ! अण्णांनी स्वतःच त्याला फ्रेम करून आणून, अगदी निघतांना ती अप्रतीम भेट आमचे हाती ठेवली. त्याबद्दल किती धन्यता वाटली ते शब्दात व्यक्त होणं केवल अशक्यच. (आज इतक्या वर्षांचे नंतरही अण्णांनी मनापासून आणि

आपुलकीने व्यक्त केलेली ती चित्ररेखा आमची एक भिंत सुशोभित करते आहे.) पुण्याला (बालगंधर्व कलादाळनात आणि मुंबईला जहांगिर आर्ट गॅलरीमधे जेव्हा अणांच्या पेंटिंग्जची प्रदर्शने भरली तेव्हा दोनही ठिकाणी ते माझे पोर्ट्रेट घेऊन गेले होते.

१९८० साली आम्ही पुण्याला कायमचे परतल्यानंतरही बन्याच वेळा अण्णा आमचेकडे मुक्कामला आले. पुण्याच्या आगाखान पॅलेसमधे दोन भिंतींवर भव्य चित्रे रंगवण्यासाठी त्यांना मुद्दामहून निमंत्रण देण्यात आले होते. त्या मुक्कामातही अनेक वेळा आमच्या भेटीगाठी होत. कन्याकुमारीला विवेकानंद स्मारक ही अणांची आणखी एक अजरामर कलाकृती. अणांनी त्याबद्दल असा अनुभव सांगितला होता की त्या कामाचे निमंत्रण येण्याआधी अनेक वेळा स्वप्नात त्यांना कन्याकुमारीचा विवेकानंद खडक दिसे आणि कुणीतरी आवर्जून बोलावते आहे असा भास होई. अखेर ते स्वप्न प्रत्यक्षात उतरलं!

अण्णा पंडितांनी, भविष्य, पत्रिका आणि हस्तसामुद्रिक यांचाही सखोल अभ्यास केला होता. त्याबाबतीतलेही त्यांचे आराखडे अगदी अचुक असत. त्यांच्या कलाजीवनाचे इतके विविध पैलू आहेत की, कितीही वर्णन केलं तरी ते अपूर्णच वाटावं. मॉर्डन आर्टकडे मात्र ते कधीच वळले नाहीत. व्यक्ती जशा दिसतात किंवा जशा असाव्यात तशाच हुबेहुब रेखाटण्यात त्यांना मनापासून समाधान वाटत असे. चित्रं आणि छायाचित्र यांचेमधे संभ्रम वाटावा इतकी त्यांची चित्रे खरी आणि बोलकी वाटतात.

अण्णा आज या जगात नाहीत पण त्यांच्या कलाकृतींच्या मार्फत ते जगभर आहेत. त्यांच्या सगळ्या चित्रांची देखभाल, आता त्यांचे चिरंजीव श्री.कृष्णराव पंडित हे करतात. कर्नाटकात गुलबग्याला त्यांचे नावाची मोठी आर्ट गॅलरी आहे. २०१४ मधे अणांचे चिरंजीव कृष्णराज यांनी एस.एम.पंडित या नावाने अणांच्या बहुतांशी सगळ्या पेंटिंग्जचा समावेश असणारा एक आगळा वेगळा, अतिशय आकर्षक आणि कुणाही चित्रप्रेमींना संग्रही ठेवावासा वाटेल असा २३० पानी ग्रंथ प्रसिद्ध केला. (त्यात समाविष्ट केलेली सगळी छायाचित्रे, मूळ पेंटिंग्जवरून घेतलेली आहेत.) त्या ग्रंथात ११२-११३ पानावर माझ्या पोट्रेटला स्थान मिळाले आहे ही माझे दृष्टीने परमभाग्याची पर्वणीच आहे, असे

मी मानते. श्री.कृष्णराज पंडितांना त्याबद्दल मनःपूर्वक धन्यवाद आणि ग्रंथाबद्दल अभिनंदन !

कर्नाटक विद्यापीठाने एकेकाळी अणांना डी.लिट् ची पदवी देऊन त्यांचा गौरवही केला होता. जग सोडून जाण्यानंतरही “किर्तीरूपे उरावे” ही समर्थ रामदासांची उक्ती अण्णा पंडितांनी सर्वार्थाने सार्थ केली आहे.

कलेसाठी जगलेला एक थोर कलावंत

पार्श्वभूमी

पंडित माणिकराव पोपटकरांचं दीर्घकाळ मँचेस्टरमधे वास्तव्य असल्यामुळे आणि आम्हा तिघांनाही (मी, माझे यजमान - श्रीराम सहस्रबुध्दे आणि मुलगा नील) संगीताची मनापासून आवड असल्यामुळे, माणिकर्जीशी आमचे घरगुती स्नेहसंबंध होते. त्यांच्या तबलावादनाने प्रभावित होऊनच नील भारतात आल्यावर तबलावादन आणि संगीताचे शिक्षण घेऊ लागला.

मराठी वाचकांना माणिकर्जींच्या संगीतक्षेत्रातल्या योगदानाचा परिचय व्हावा या उद्देशाने मी त्यांची सविस्तर मुलाखत घेतली होती. पण ती प्रसिध्द होण्याआधीच पं.माणिकर्जींचे आकस्मिक निधन झाले. अखेर त्यांच्या पहिल्या स्मृतिदिनाचे निमित्ताने, १ जानेवारी १९८८ च्या पुणे सकाळमधे ती मुलाखत प्रसिध्द झाली.

माणिकराव पोपटकर

तबला वाजवताना

माणिकराव पोपटकर
सतार मैफ़ल

कलेसाठी जगलेला एक थोर कलावंत

मार्गील वर्षी, १७ डिसेंबर ८६ ला, सकाळमधे, सुप्रसिद्ध तबलावादक, पंडित माणिकराव पोपटकर यांच्या आकस्मिक निधनाची बातमी प्रसिद्ध झाली होती. त्या घटनेला आता एक वर्षाचा कालावधी लोटला आहे. आज देहानं माणिकजी या जगत नाहीत. पण संगीतक्षेत्रात आणि तेहि इंग्लंडसारख्या परक्या देशात राहून त्यांनी जी थोर कामगिरी केली, त्या कार्याचा मराठी वाचकांना परिचय करून देणं जरुरी आहे.

ती बातमी प्रसिद्ध होण्याच्या काही महिने आधीच, इंग्लंडमधे मी त्यांची दीर्घ मुलाखत घेतली होती. परदेशामधल्या दहा बारा वर्षांच्या त्यांच्या वास्तव्यात, त्यांनी भारतीय संगीत आणि विशेषतः तबला-वादन लोकप्रिय करण्याचे जे आटोकाट प्रयत्न केले, त्याचा समग्र वृत्तान्त त्या मुलाखतीमधे होता. परंतु दुर्देवानं, त्यांच्यावरच्या त्या परिचयात्मक लेखाला प्रसिद्धी मिळण्याआधीच पंडितजींची अकाली जीवनयात्रा संपली. ते ऋण आणि अपराधित्व मी वर्षभर मनाशी बाळगीत होते. आज, त्यांच्या प्रथमस्मृतीदिनी त्यांना ही भावपूर्ण आदरांजली !

माणिकजी मूळचे नागपूरचे रहिवासी. दर्जीकाम हा घरचा पीढीजात धंदा. त्यामुळे संगीताला पोषक असं वातावरण घरात फारसं नव्हतच. याला अपवाद दोनच - त्यांचे मोठे बंधू आणि मामा. दोघा बंधूनी संगीताचे प्राथमिक धडे मामांकडूनच घेतले. त्यानंतर नागपूर आकाशवाणीचे तबलावादक, श्री.बोधनकर यांच्याकडे माणिकजींनी तबल्याचं रीतसर शिक्षण सुरु केलं.

वयाच्या पंधराव्या वर्षी, नागपूर नभोवाणीवर त्यांचा पहिला तबला-सोलो चा कार्यक्रम झाला. आणि तो अतिशय यशस्वी झाल्यामुळे, अप्रत्यक्षरीत्या त्यांना भविष्याचा मार्गच सापडला. तबला या वाद्याबद्दल त्यांना लहानपणापासूनच फार आकर्षक होतं. गाणं ऐकता ऐकता नेहमीच ते तबल्याच्या बोलांमधेच हरवून जात.

१९५२ साली, मॅट्रिकच्या आसपास असतांना, ते दर्जीकाम शिकण्याचा

बहाणा करून मुंबईला आले आणि नशिबाने योग्य साथ दिल्यामुळे टेलरिंगऐवजी, उस्ताद अमीर हुसेन खाँ यांचेकडे तबला शिकण्याची संधी चालून आली. मुंबईमधली पहिली चार-पाच वर्षे आर्थिकदृष्ट्या खडतर आणि काहीशी उमेदवारीतच गेली. पण त्या काळात त्यांच्या अनेक कलावंतांशी त्यांच्या ओळखी झाल्या आणि विविध प्रकारच्या मैफिलींना तबला साथ करण्याची संधीही प्राप्त झाली.

१९५८ साली, मुंबई आकाशवाणीवर, तबलावादक म्हणून माणिकजींची नेमणूक झाली. आणि आपोआपच त्यांच्या आयुष्याला एक वळणदार दिशा मिळाली. मुंबई नभोवाणीवर माणिकजींनी जवळपास एकोणीस वर्ष (१९५८ ते १९६७) सेवा केली. ते नेहमी अभिमानानं सांगत की, त्या काळात मी कान उघडे ठेवून खूप चांगलं संगीत श्रवण केलं. अनेक कलावन्तांना साथ केली, त्यांचेशी मैत्री जोडली. फावल्या वेळात हिंदी-मराठी गीतांना चाली लावण्याचा छंद जोपासला. त्यामुळे माझां संपूर्ण जीवनच संगीतमय बनून गेलं.

आरंभीच्या काळात माणिकजींनी, डॉबिवलीचे श्री.श्रीधर अभ्यंकर यांच्याकडे संगीताचे धडे घेतले. कारण त्यांचं असं प्रांजळ मत होतं की, तबल्याची साथ ही संगीतामधले बारकावे समजूनच व्हायला हवी. त्यात कुठलाही यांत्रिकपणा नको तर संवाद हवा, दाद हवी. आकाशवाणीच्या कारकिर्दीत असतानाच, त्यांनी अनेक मराठी ध्वनिमुद्रिकांवरील गीतांना तबला-साथ केली. त्यात श्री.यशवंत देव, श्रीनिवास खळे, दशरथ पुजारी आणि स्व.वसंत प्रभू यांच्या रचना माणिकजींना विशेष आवडत.

तबलासाथीमधे, त्यांच्या स्वतःच्या अशा खास आवडी होत्या. वाईसंगीत आणि नृत्याला तबलासाथ करतांना, तबलावादकाला स्वतःचं कौशल्य आणि कसब दाखवायला अधिक वाव मिळतो. त्यामुळे ख्यालगायकीपेक्षा त्यांना सतार किंवा बासरीची साथ अधिक आवडे. माणिकजींनी अनेक नामवंत गायक आणि वादक कलाकारांच्या लांग प्ले च्या ध्वनिमुद्रिकांमधे तबल्याची साथ केली आहे. त्यात उस्ताद विलायत खाँ (सतार) उ.इम्रान खाँ (सतार), पं.रामनारायण (सारंगी) पं.हरिप्रसाद चौरसिया व विजय राघवराव (बासरी)

पं.शिवकुमार शर्मा (संतूर -कॉल ऑफ द हॅली), झरीन दारुवाला, शरण राणी, निर्मला अरुण वगैरे अनेक थोर कलावन्तांचा नामोनिर्देश करता येईल.

जातीच्या तबलावादकाला, सोलो व साथ अशा दोन्हीतही पारंगत असावं लागतं, असं माणिकजी वारंवार प्रतिपादन करीत. ते सर्व शिष्यांनाही कळकळीने सांगत की, उत्तम सोलोवादनासाठी, तबलावादकाजवळ भरपूर भरणे असायला हवेत आणि ते कौशल्याने कसे मांडायचे याचे अचुक आडाखेही बांधता यायला हवेत. ते म्हणत की, तबलावादकाला प्रसंगानुरूप प्रमुख (सोलो) आणि पूरक (साथ) अशा दोन्ही भूमिका उत्तमरितीने पार पाडता यायला हव्यात तरच त्याला तबलावादनावर आपली उपजीविका चालवता येईल.

माणिकजी हे नुसतेच तबलावादक नव्हते, तर संगीताच्या इतर क्षेत्रांमधेही त्यांनी थोडंफार नाव आणि नैपुण्य संपादन केलं होतं. ते चांगल्यापैकी हार्मोनियम - वादक होते. आणि शार्णीय व उपशार्णीय संगीताची त्यांना उत्तम जाण होती. “सापळा” या मराठी चित्रपटाचं संगीत दिग्दर्शनही माणिकजींनी केलं होतं. आणि त्यामधील गाणी, सौ.सुमन कल्याणपूर, उषा मंगेशकर, जयवंत कुलकर्णी व सुहासिनी पोपटकर यांनी गायली होती. शेरो-शायरी करून, त्याला चाली बांधण्याचाही माणिकजींना अतिशय छंद होता.

अशा रीतीने, सर्व जीवन संगीतमय बनवूनही त्यांची अधिक ज्ञान मिळवण्याची धडपड सतत चालूच असे. १९६२ साली त्यांनी बनारसचे सुप्रसिद्ध तबला नवाझ पं. सामता प्रसादजी यांचा गंडा बांधला. एखादा साधक ज्याप्रमाणे योग्य गुरु भेटून त्याने योग्य मार्ग दाखवण्याची वाट बघत असतो, तसचं काहीसं माणिकजींचं झालं. ते वारंवार म्हणत की, पं.सामताप्रसादजींकडे शिकण हे नुसतं शिक्षण नव्हतं, ती एक अनुभूती होती. त्यामागे आगळीच प्रेरणा असे.

स्वतः माणिकजी एक थोर तबला कलाकार होते. आणि विशेष म्हणजे, वैयक्तिक पातळीवर त्यांची गुरुभक्ती पराकोटीला पोहोचलेली असूनही, तबलावादनात मात्र त्यांनी स्वतःची अशी खास वैशिष्ट्ये निर्माण केली होती. कारण इतरही तबला कलाकारांचे संस्कार, त्यांच्यावर झालेले होते. त्या यादीत उ.अहमदजान लिरखवाँ, उ.अमीर हुसेन खाँ, उ.अलारखाँ, करामत अली,

शेख दाऊद खाँ, कंदे महाराज, किशनलाल आणि स्व.पं.अनोखेलाल वगैरे बुजूर्गांचा माणिकजी आवर्जून उल्लेख करीत.

माणिकजी त्यांच्या अचुक लयकारीबद्दल जसे प्रसिध्द होते, तसेच त्यांच्या वाजवण्याच्या कसबाबद्दल आणि शुध्द, स्पष्ट बोलांबद्दल. संगीतातील जाणकारीमुळे ते इतर कलाकारांबरोबर संगीत-संवाद साधू शकत.

दर्जेदार तबलावादक म्हणून देशात माणिकजींचं नाव होत असतांनाच, १९६८ साली त्यांना पं.विलायत खाँ व उ.इम्रान खाँ यांचेबरोबर परदेशदौऱ्याची पहिली संधी प्राप्त झाली. त्या दौऱ्यात त्यांनी स्वित्जर्लंड, हॉलंड, जर्मनी, फ्रान्स आणि ग्रेट ब्रिटन या देशांना भेटी देऊन, अनेक मैफिलींना तबला साथ-संगत केली. (याच दौऱ्यावर असतांना उस्ताद विलायतखाँ यांचा सतारीवरील यमन रागाचा सुप्रसिध्द अल्बम निघाला. तबलासाथ अर्थात माणिकजींची होती, हे वेगळं सांगायला नकोच).

परदेशामधला हा पहिला संगीत दौरा म्हणजे माणिकजींच्या आयुष्यामधला अत्यंत महत्त्वपूर्ण टप्पा ठरला. त्यांच्या वाटचालाही खूप कौतुक आणि लोकप्रियता आली. तबला या वाद्याचं, परदेशी लोकांना फार आकर्षण असल्यामुळे, अनेक गोऱ्या विद्यार्थ्यांना माणिकजींनी तबलावादनाचे काही प्रात्यक्षिक धडेही दिले.

त्या अनोख्या अनुभवांचा परिणाम असा झाला की, भारतात परतल्यावरही माणिकजींच्या मनानं एकच ध्यास घेतला. तो म्हणजे परदेशात दीर्घकाळ वास्तव्य करून, तेथे आपल्या संगीताचा प्रचार करायला हवा. संगीत दौऱ्यावर जाण्याआधीच त्यांनी आकाशवाणीवरील सेवेलाही पूर्णविराम दिला होता. त्यामुळे इंग्लंड - युरोप हीच आपल्या संगीत कार्याची कर्मभूमी बनवायची असा त्यांनी मनोमन निश्चयच करून टाकला.

माणिकजींच्या सुदैवाने ताबडतोबच त्यांचेकडे तशी एक संधी चालत आली. ती म्हणजे लंडनला असलेल्या भारतीय विद्याभवनाच्या शाखेमधे, त्यांना तबला-शिक्षक म्हणून बोलावण्यात आलं. वैयक्तिक आयुष्याच्या दृष्टीने तो फारच कसोटीचा निर्णय होता. परंतु माणिकजींच्या सुस्वभावी आणि समंजस

पत्नीनं, दोघा शाळकरी मुलांची जबाबदारी स्वीकारण्याचं मान्य करून माणिकजींना ही गरुडझेप घ्यायला उत्तेजनच दिलं. (माणिकजी त्यांच्या यशाचं श्रेय नेहमीच त्यांच्या पत्नीच्या त्यागाला आणि समंजसपणाला देत असत)

भारतीय विद्या भवनातील दोन तीन वर्षांच्या कारकिर्दीत त्यांनी उत्तम तबला-शिक्षक म्हणून तर नाव कमावलच, पण भारतीय परंपरेनुसार, हुषार अशा इंग्रज आणि भारतीय विद्यार्थ्यांना गंडाबंधनही केलं. (गंडाबंधनाचा प्रत्येक कार्यक्रम, माणिकजींच्या गुरुंच्या फोटोची प्रतिष्ठापना करून आणि सांगताही गुरुंची वॉसेट वाजवूनच होई. पं. सामतांप्रसादजीचा आदर्श सर्व शिष्यांनी नजरेसमोर ठेवावा, हाच माणिकजींचा त्यामागचा उद्देश असे.)

दरम्यानच्या काळात, मँचेस्टर शिक्षण मंडळातर्फे माध्यमिक शाळांमधे तबला शिक्षक म्हणून माणिकजींची नेमणूक करण्यात आली. आणि ते निमंत्रण आनंदाने स्वीकारून, त्यांनी आपले नवे बस्तान, मँचेस्टरला मांडले. ताबडतोब पत्नीला व मुलांना इंग्लंडला बोलावून घेऊन, मँचेस्टरमधेच स्थायिक होण्याचा निर्णय घेतला.

पुढच्या तीन-चार वर्षांच्या अल्पमुदतीतच माणिकजींनी इंग्रजी शाळांमधे तर तबला शिक्षक म्हणून आपलं बस्तान नीट बसवलंच. पण त्याशिवाय अनेक इंडियन असोसिएशन्स आणि कम्युनिटी सेंटर्समधेही त्यांनी तबला, हार्मोनियम आणि शास्त्रीय संगीत शिकवायला आरंभ केला. त्यांच्या पत्नी, श्रीमती सुहासिनीबाई या गांधर्व महाविद्यालयाच्या संगीत - विशारद, आणि एकेकाळी महाराष्ट्रात संगीतात बन्यापैकी नाव कमावलेल्या. त्यामुळे कंठ संगीताची बाजू त्या संभाळत. मँचेस्टर भोवतीचा बराचसा परिसर अशा रीतीने संगीतमय बनू लागला.

माणिकजींच्या शिष्यवर्गात, पंजाबी, गुजराथी, शिख आणि इंग्रज मुलांची संख्या अधिक होती. (मराठी शिष्य बोटावर मोजण्याइतकेच) आरंभीच्या काळात, पोपटकर दाम्पत्याचं इंग्रजी भाषेवर तितकसं प्रभुत्व नव्हतं. त्यामुळे शिकवतांना बरेच वेळा अडचणी येत. परंतु त्या दोघांनीही अत्यंत चिकाटीने आणि नेटाने इंग्रजी भाषेचा अभ्यास करून त्या समस्येवर यशस्वीरीत्या मात

केली. सगळ्याच मुलांना (भारतीय व इंग्रज) स्वर, ताल, लय, तबल्याचे बोल आणि रागपद्धती संपूर्णपणे इंग्रजीमधून शिकवायची म्हणजे सोपं काम निश्चितच नव्हतं.

त्यासाठी माणिकजींनी खूप विचार, चिंतन, मनन व अभ्यास केला. त्यांच्याकडे शिकायला येणारी मुलं ही, तीनपासून पंचवीसपर्यंत वयोगटाची असत. त्यामुळे, सोप्या-मनोरंजक पध्दतीपासून तो थेट तबला सोलो वादनाच्या बारकाव्यांपर्यंत सर्व धडे त्यांना शिकवावे लागत. तालांचे ठेके आणि गाण्यांची नोटेशन्स इंग्रजीमधूनच लिहून द्यावी लागत. शिवाय पाश्चात्य चौकस विद्यार्थ्यांना भारतीय व पाश्चिमात्य संगीतामधले साम्यभेदही समजावून द्यावे लागत. पण हे सारं माणिकजींनी अत्यंत कौशल्यानं आणि यशस्वीरित्या आत्मसात केलं. कलेच्या विकासासाठी अत्यावश्यक असलेला. प्रयोगशीलतेचा गुण, माणिकजींच्या अंगी भरपूर प्रमाणावर होता. प्रत्यक्ष तबलावादनात, तबला-शिक्षण पध्दतीमधे आणि साथसंगतीचे दृष्टीने कोणत्या ज्ञानाची भर घालता येईल, यासाठी ते भरपूर मेहनत घेत असत.

अशा अनेक महत्त्वपूर्ण समस्यांचा विचार करून, माणिकजींनी जणू स्वतःची नवीन अशी तबला-शिक्षण पध्दतीच निर्माण केली होती. आपल्या अगणित शिष्यांसाठी त्यांनी भारतातून तबले व हार्मोनियम बोटीने मागवून देण्याची व्यवस्थाही केली होती.

सोलो तबला वादनाच्या दृष्टिकोनामधून माणिकजींनी जे संशोधन केलं. त्यात पाश्चिमात्य श्रोत्यांना काय रुचेल याचा आणि शास्रोक्त तबलावादनातही अधुनिकता कशी आणता येईल या गोष्टीचा खूप अभ्यास केला. त्यांनी १४ मात्रांचा “मणिशिश्वर” नावाचा नवा तालही बांधला. (त्याचे वजन मात्र, त्रिताल किंवा झापतालाप्रमाणेच ठेवले) सततच्या परिश्रमामधून निर्माण झालेली त्यांची एक उत्कृष्ट कलाकृती म्हणजे - “तबला ट्रेनजर्नी” हा चाढीस मिनिटांचा कार्यक्रम. भारताच्या कानाकोपऱ्यातून श्रोत्यांना घुमवून आणणारा आणि विविध तालवाद्यांच्या नादांचा केवळ तबल्याचे सहाय्याने परिचय करून देणारा त्यांचा हा कार्यक्रम, इंग्लंडमधे फारच लोकप्रिय ठरला.

माणिकजींनी इंग्लंडच्या दीर्घ वास्तव्यात बरीच मोठी शिष्य-परंपरा निर्माण केली आहे. येवढंच नव्हे तर शेकडो मुलांमधे आणि त्यांच्या पालकांमधे, संगीताची आवड निर्माण करण्याचं महान कार्यही केलं आहे. असंख्य कार्यक्रम करून, हजारो प्रेक्षकांसमोर आपली “सोलो” ची कला पेश केली. भारतातून इंग्लंड आणि यूरोपच्या दौऱ्यावर येणारे बहुतेक सर्वच कलाकार, पंडित पोपटकरांची तबला साथ घेत असत.

भारतीय आणि इंग्रज लोकांमधेही माणिकजींच्या चाहत्यांची संख्या फार मोठी होती. कारण कलेमधे प्राविण्य आणि लोकप्रियता मिळवूनही हा कलावंत अत्यंत नम्र आणि विनयशीलच राहिला. दुर्देवानं त्यांना फार लवकर, आणि कलेबद्दल उराशी बाळगलेली स्वप्ने अर्ध्यावर टाकून, ऐन पन्नाशीतच हे जग सोडून जावं लागलं. पण त्यांच्या अपूऱ्या स्वप्नांची पूर्तता, त्यांची दोन्ही मुले आणि शिष्यगण करतील आशा बाळगायला भरपूर वाव आहे. कारण माणिकजींनी आपल्या कलागुणांचा वारसा, दोन्ही मुलांना आधीच देऊन ठेवला आहे.

माणिकजी जरी आज आपल्यात नसले, तरी त्यांच्या ध्वनिमुद्रिका, शिष्यगण आणि दोन्ही मुलांमधे असलेले कलागुण त्यांनी मागे ठेवले आहेत. तेव्हा किर्तीरूपाने आणि स्मृतिरूपाने ते दीर्घकाळ आपल्याबरोबरच असतील यात संदेह नाही. माणिकजींचा सुपुत्र, संदीप पोपटकर हा मँचेस्टरमधेच स्थायिक झाला असून वडिलांची तबलावादनाची परंपरा आजही त्याने नेटाने आणि यशस्वीरित्या चालू ठेवली आहे.

दिल्लीच्या सुरेल गायिका : सौ.शुभा मुद्रल पार्श्वभूमी

साधारण १९८९ च्या सुमारास, श्रीमती शुभा मुद्रल पुण्याला आलेल्या असतांना, एका मैफलीत त्यांचा परिचय झाला. पुण्याच्या त्यांच्या वास्तव्यात, माझी मैत्रीण सौ.विद्या अभिषेकी शुभाताईना २/३ वेळा आमचे घरी घेऊन आल्या. बोलण्याच्या ओघात विद्याताईनी सहज अशी कल्पना मांडली की मी दैनिक सकाळकडे श्रीमती शुभा मुद्रलांवर परिचयात्मक लेख लिहून पाठवावा.

त्याप्रमाणे, शुभाताईशी झालेल्या अनौपचारिक गप्पांमधून तयार झालेला हा लेख, दैनिक सकाळमधे त्यावेळेस प्रसिद्ध झाला होता. तो लेख तसाच येथे देत आहे.

आज / श्रीमती शुभा मुद्रल एक अत्यंत आघाडीच्या गायिका आहेत. शास्त्रीय संगीतापासून पार्श्वगायनापर्यंत आणि फोक पासून पॉप आणि फ्यूजन पर्यंत संगीताचे विविध प्रकार त्या यशस्वीरित्या पेलताहेत. दरम्यानच्या काळात त्यांना अनेक पुरस्कार आणि मानसन्मान प्राप्त झाले. अगदी पद्मश्री सारखा बहुमानही !

त्यांच्या वैयक्तिक आयुष्यामधेही बरीच स्थित्यंतरे घडून आली. त्यांचे यजमान श्री.अनिल प्रधान हे उत्तम तबला वादक तर आहेतच पण अतिशय सोज्वळ आणि विनम्र व्यक्ती आहेत. श्रीमती शुभाताईचा नुकताच एक कथासंग्रही प्रसिद्ध झाला आहे.

त्या दोघांना उत्तरोत्तर असेच मानसन्मान, पुरस्कार आणि रसिकांची दाद मिळत राहो, ही सदिच्छा !

शुभा मुद्गल मैफ्ल

दिल्लीच्या सुरेल गायिका : सौ.शुभा मुद्रल

काही दिवसांपूर्वी, एका विवाहाच्या स्वागतसमारंभाप्रीत्यर्थ आयोजित केलेली, अत्यंत सुरेल आणि संस्मरणीय मैफिल ऐकायला मिळाली. वधु आणि वर अशा दोन्ही पक्षांची मंडळी, प्रत्यक्ष संगीत क्षेत्रामधलीच असल्यामुळे, आवर्जून निमंत्रित केलेल्या एका उत्तर हिंदुस्थानी गायिकेचा तो बहुमानच होता.

मैफिलीच्या गायिका होत्या, दिल्लीच्या सौ.शुभा मुद्रल. प्रसिध्दीच्या झोतात नुकत्याच पदार्पण करणाऱ्या पण तरीही आपल्या नीटस गायकीने शास्त्रीय संगीताच्या क्षेत्रात, स्वतःच असं रस्थान प्रस्थापित करू इच्छिणाऱ्या तरुण नवोदित गायिका.

उमदं व्यक्तिमत्व, प्रसन्न हंसरा चेहरा, पेशकारी करतांनाचा दांडगा आत्मविश्वास आणि गाता गाता थांबून श्रोत्यांची दाद मागून घेण्याची एक आकर्षक लक्ब, सौ.शुभाताईच्या व्यक्तिमत्वात प्रकर्षानं जाणवली. त्यांची ती लक्ब इतकी लोभसवाणी आहे की त्यालाच दाद द्यावीशी वाटावी.

सौ.शुभा मुद्रल मूळच्या आलाहाबादच्या. त्यांचं माहेरचं घराणं तसं संगीताचं घराणं नव्हे. आई आणि वडील दोघेही इंग्रजी साहित्याचे प्राध्यापक. परंतु केवळ आईवडिलांना संगीताची अत्यंतिक आवड असल्यामुळे, सौ.शुभा यांनी गाण शिकायला आरंभ केला. त्यांचा आवाज तर गोड होताच पण शास्त्रीय संगीताला योग्य असा दमदारही होता. आणि त्यांना स्वतःला गाण्यात फार दिलचस्पी होती.

संगीताचे प्राथमिक धडे त्यांनी पंडित रामाश्रय झा यांच्याकडे घेतले. शाळा आणि महाविद्यालयाच्या शिक्षणाबरोबरीनंच त्यांचं शास्त्रोक्त गायनाचं शिक्षणही संगीतात चालू होतं. अलाहाबादमधेच त्यांनी संगीतात एम.ए.ची पदवी प्राप्त केली. आणि लहानमोठ्या मैफिलींनाही आरंभ केला. परंतु अलाहाबादमधे राहून त्यापुढील संगीताचा अभ्यास आणि विकास फारसा होवू शकणार नाही हे ध्यानी आल्यामुळे, सौ.शुभाताईची दिल्लीला येऊन, गांधर्व महाविद्यालयात त्यांच्या पुढील संगीत-साधनेला आरंभ केला.

दिल्लीच्या गांधर्व महाविद्यालयाचे संस्थापक, संचालक आणि सर्वसर्वा असलेले श्री.विनयचंद्रजी मौगदल्य यांचेकडे त्यांचं संगीतांचं उच्च शिक्षण सुरु झालं. श्री.विनयचंद्रजी यांनी सुमारे पन्नास वर्षांपूर्वी सुरु केलेल्या विद्यालयाच्या छोट्याशा रोपट्याचा आता मोठा थोरला वटवृक्ष झाला आहे. गांधर्व संगीत विद्यालयाच्या मालकीची आता तीन चार मजली टोलेजंग इमारत आहे आणि विद्यालयाला भेटी देणाऱ्या गायक कलावंतांची, तसंच अभ्यासू विद्यार्थ्यांची रहाण्या - उत्तरण्याची उत्तम सोयही केली जाते.

अशा संगीतमय वातावरणामधे सौ.शुभाताईंनी पाच वर्षे संगीत साधना केली. श्री.विनयचंद्रजी यांच्या पत्नी, महाराष्ट्रीयन आहेत आणि त्यादेखील संगीताच्या उपायक आहेत.

गांधर्व महाविद्यालयात शिकत असतांनाच सौ.शुभा यांचा विनयचंद्रजींचे चिरंजीव, श्री.मुकुल मुद्रल यांच्याशी विवाह झाला. श्री.मुकुल हे स्वतः पेशाने वकील आहेत. पण संपूर्ण घराच्या कानाकोपन्यातच संगीताचे सूर अहोरात्र निनादत असल्यामुळे ते संगीतातील जाणकार रसिकही आहेत..

विवाहानंतर सौ.शुभाताईंच्या गानसाधनेला कुठलीही मर्यादा पडली नाही तर उलटपक्षी संपूर्ण कुटुंबाच्या आणि विद्यालयाच्या संगीतमय वातावरणात त्यांचं गाणं अधिकाधिक विकसित आणि परिपूर्ण बनायला लागलं. विद्यालयाला भेटी देणाऱ्या आणि काही काळ वास्तव्य करणाऱ्या नामवंत गायक-गायिकांच्या संगीताचा लाभ मिळणं ही शुभाताईंना मोठीच पर्वणी वाटत असे. पं. कुमारगंधर्व, पं.भीमसेन जोशी, पं.जितेंद्र अभिषेकी वगैरे कित्येक मोठमोठ्या कलावंतांचं गाणं, त्यांना जवळून आणि वारंवार ऐकायला मिळू लागलं.

दिल्ली आकाशवाणी आणि दूरदर्शनवर तर त्यांचे बरेच कार्यक्रम झालेले आहेत, पण गेल्या दोन तीन वर्षांमधे, दिल्ली, उत्तर प्रदेश आणि महाराष्ट्रात सौ.शुभाताईंनी असंख्य मैफिली गाजवल्या आहेत. (मागील वर्षी, पुण्यात सवाई गंधर्व संगीत महोत्सवात यशस्वी ठरलेलं त्यांचं गाणं, बन्याच पुणेकर रसिक श्रोत्यांच्या स्मरणात असेलही !)

पुण्याव्यतिरिक्त, मुंबई, लातूर, औरंगाबाद, पंढरपूर वगैरे ठिकाणीही

महाराष्ट्रात त्यांच्या किंतीतरी मैफिली झाल्या. दिल्लीच्या विंंगा उत्तर भारतामध्ये श्रोत्यांपेक्षा, मराठी श्रोते त्यांना अधिक दर्दी वाटतात. त्यांचं असं मत आहे की महाराष्ट्रात, विशेषत: पुण्यात मिळणारी दाद ही जाणकार श्रोत्यांकडून येत असल्यामुळे, ती स्वीकारतांना मनापासून आनंद वाटतो. आणि आपल्या पेशकारीचं कौतुक होत असल्याचा रास्त अभिमान वाटतो. म्हणूनच महाराष्ट्रात गातांना एक आगळाच आनंद मिळतो, असं शुभाताईना पुनरुच्यार करून सांगावसं वाटतं.

पुण्याबद्दल तर त्यांना विशेष ओढ वाटते. कारण पुण्यात दरवर्षी येऊन त्या पंडित जितेंद्र अभिषेकी यांच्या मार्गदर्शनाखाली संगीताचं उच्च शिक्षण घेतात. पं.जितेंद्र अभिषेकींची गायकी तर त्यांना आत्मसात करावीशी वाटतेच, पण दुर्मिळ बंदिशी आणि अनवट रागांचा प्रचंड साठा अभिषेकींजींजवळ असल्यामुळे, संगीत समृद्ध बनवता येतं, हे त्यांचं प्रांजळ मत.

संगीताच्या बाबतीत सौ.शुभाताईचा काहीसा विशाल आणि खुला दृष्टिकोन आहे. प्रत्येक कलाकारामधलं चांगलं ते जरुर उचलायचं पण ते आपल्या पध्दतीनंच आत्मसात करायचं असं त्यांचं प्रामाणिक मत आहे. त्यामुळे संगीतक्षेत्रात केवळ एकच गायक अगर गायिकेला त्या त्यांचा आदर्श मानीत नाहीत तर स्वतःच्या गळ्याला, व्यक्तिमत्वाला आणि स्टाईलला योग्य ठरतील ती सगळीच वैशिष्ट्ये त्या उचलतात.

ख्यालगायकीबरोबरच तुमरी, दादरा वगैरे उपशास्त्रीय संगीताचा अभ्यासही त्यांनी श्रीमती नयनादेवींच्या मार्गदर्शनाखाली केला आहे. अलाहाबाद सोडल्यापासून, दिल्लीमधे गेली चौदा वर्षे त्यांची संगीताची तपश्चर्या अव्याहतपणे चालू आहे. आणि त्याची परिणती, एक उत्तम गायिका घडवण्यामधे होते आहे.

सौ.शुभाताईंचं गाण अत्यंत नीटस, सुरेल आणि अभ्यासपूर्ण वाटतं. आवाजामधे सहजता असली तरी ती सहजता, मन लावून केलेल्या रियाझामुळे आत्मविश्वासातून निर्माण झालेली आहे, हे प्रकर्षानं जाणवतं. त्यांचा संसार आणि संगीत हे एकमेकात बेमालूमपणे मिसळलेले आढळतात.

सौ.शुभा यांच्या गानसाधनेला आणि सांगीतिक प्रवासाला, त्यांच्या आई-

वडिलांचा, सासू-सासन्यांचा, यजमानांचा आणि लहानग्या धवलचाही संपूर्ण पाठिंबा आणि प्रोत्साहन असल्यामुळे, त्यांच्या गाण्यामधे एकप्रकारची तृप्ती आणि समाधान आढळतं. (वास्तवात, फारच थोड्या गायक-गायिकांच्या वाटचाला ते सुख येतं) सौ.शुभाताई त्याबाबत फारच भाग्यवान आहेत.

संगीताची मनापासून आवड असल्यामुळेच आपलं गायन नाविन्यपूर्ण, रसपूर्ण आणि परिपूर्ण बनवण्याची त्यांची अव्याहत धडपड चालू असते. सौ.शुभाताईचा स्वभावही अत्यंत मनमिळावू आणि उमदा आहे. जीवनामधल्या आणि कलेच्या प्रत्येक क्षेत्रात त्यांना दिलचस्पी आहे. संगीत, नाटक, साहित्य यांच्यात त्या जितका रस घेतात तितकाच स्वयंपाकही मन लावून आणि उत्तम करतात. असं हे सौ.शुभा मुद्रल यांचं लोभसवाणं व्यक्तिमत्व, त्यांच्या गाण्यामधेही पुरेपुर उत्तरत असल्यामुळेच त्यांच्या मैफिली प्रेक्षणीय, श्रवणीय आणि आनंददायी ठरतात. सौ.शुभाताईचं गायन उत्तरोत्तर बहरतच जाईल याची शुभचिन्हे आजच त्यांच्या गाण्यामधून पुरेपूर व्यक्त होताहेत. त्यामुळे उद्याच्या त्यांच्या मैफिली बहारदारच होत रहाणार यात संदेह नाही.

जीवन गाणे - जितेंद्र अभिषेकींचे

पार्श्वभूमी

पंडीत जितेंद्र अभिषेकींच्या एकसष्टीचे औचित्य साधून, एप्रिल १९९३ मध्ये गोव्यातील संगीतप्रेमींनी एक सत्कारसमिती स्थापन केली होती. आणि महाराष्ट्रातील समस्त संगीतप्रेमी, साहित्यिक, कवी, समीक्षक वगैरे मंडळींकडून अभिषेकीबुवांवर लेख मागवले होते. त्या महान अधिकारी व्यक्तींमधे माझी वर्णी लागावी हे मी माझे परमभाग्यच समजते. अभिषेकींच्या संगीतावर असलेली माझी निस्सम भक्ती हेच त्याचं एकमेव कारण ! त्या २०० पानी ग्रंथांचं शीर्षक असं होतं

स्वराभिषेकी

पं.जितेंद्र अभिषेकी गौरव ग्रंथ

त्या गौरव ग्रंथात १९९३ साली प्रसिद्ध झालेला प्रस्तुत लेख आहे.

जीवन गाणे - जितेन्द्र अभिषेकींचे

कुठल्याही नामवंत संगीत कलाकाराची त्याच्या रसिक चाहात्यां समोर येणारी प्रतिमा, ही फक्त त्याच्या कलेशीच निगडीत असते. पण वास्तवात, कलाकाराच्या व्यक्तिमत्त्वाची ती फक्त एकच बाजू असते. त्याच्या गुणावगुणांच्या आवडीनिवडींच्या किंवा स्वभावाच्या इतर छटा, लोकांपर्यंत नेहमी पोहोचतात, असं नाही. किंबहुना अभावानंच पोहोचतात, असं म्हणणं अधिक रास्त ठरेल.

पंडित जितेन्द्र अभिषेकी हे माझ्या मते एक गृद्ध, अनाकलनीय पण शतपैलू व्यक्तिमत्त्व आहे. अभिषेकी कुटुंबाशी माझा जवळपास दहाबारा वर्षाचा स्नेह आहे. पण प्रत्येक वेळी पंडितजींना भेटलं की त्यांच्या स्वभावाचे आणि प्रतिभेचे नवेनवेच पैलू गवसल्याचं तीव्रतेन जाणवतं.

उत्तर हिंदुस्तानी संगीतामधले जेष्ठ गायक, अनंत उपासक आणि उत्कृष्ट संगीतकार म्हणून आज भारतभर त्यांची ख्याती आहे. आग्रा आणि जयपूर अशा दोन्ही घराण्यांच्या संगीताचा मिलाफ, त्यांच्या गायकीमधे, झालेला दिसतो. नाट्यसंगीतामधल्या त्यांच्या मौलिक कार्याचा, बहुसंख्य मराठी रसिकांना जवळून परिचय आहेच.

गेल्या तीस-पस्तीस वर्षात, काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत आणि कछपासून कलकत्यापर्यंत अभिषेकींनी इतक्या संगीत-मैफिली गाजवल्या आहेत की त्या कार्यक्रमांचा नक्की आकडा आज त्यांना स्वतःला तरी सांगता येईल की नाही कोणजाणे ! सरासरी निम्म आयुष्य त्यांनी संगीत - दौऱ्यांच्या प्रवासातच घालवलं आहे असं सहज म्हणता येईल. (त्यांच्या प्रवासातील अनुभवांचेच अनेक संगीत-ग्रंथ, बनू शक्तील एवढा महत्त्वपूर्ण, प्रवास त्यांनी केला आहे.) या संगीत-प्रवासात असतांनाच अभिषेकींच्या वाटचाला राष्ट्रपती पदकासारखे काही संस्मरणीय मानमरातब आले. हैद्राबादच्या गुप्ता मेमोरियल ट्रस्टरफे देण्यात येणाऱ्या ॲवॉर्डचा सन्मान आला, आणि विशेष म्हणजे, पद्मश्रीचा बहुमानही त्यांना प्राप्त झाला. सन्मानांची नामावली आणखी बरीच लंबलचक

आहे, पण मानसन्मान आणि सत्कारांच्या बाबत अभिषेकी फारच अलिप्त आणि स्थितप्रज्ञ आहेत. कुठल्याही यशाने ते भारावूनही जात नाहीत, किंवा ध्येयापासून आणि कर्तव्यापासून विचलितही होत नाहीत.

संगीत-प्रवास करतांनाही, केवळ आपल्या देशापुरत्याच त्यांच्या कक्षा मर्यादित राहिलेल्या नाहीत, तर भारताबाहेर इंग्लंड, बाकी युरोप, अमेरिका, कॅनडा, आखाती देश, आफ्रिका आणि रशिया असं अर्ध्याहून अधिक जग त्यांनी पालथं घातलं आहे. आणि ते देखील आपल्या भारतीय अभिजात संगीताची नौबत, साता-समुद्रांपलीकडे पोहोचवण्याच्या अवघड कार्यासाठी. त्यांचा प्रवास करण्याचा आवाका पाहिला की वाटतं - पायांना गतिमान चाके बसवलेला आणि मनाला आकांक्षांचे पंख लावलेला हा अफलातून कलाकार आहे. कुठलीही आव्हानात्मक मैफिल म्हटली की अभिषेकींनी अवकाशात गरुडझेप घेतलीच म्हणून समजांव कारण अभिषेकींचं त्यांच्या बालपणापासूनच संगीत-सुरांवर अगदी मनापासून आणि खरंखुरं प्रेम आहे. त्यांच्या रक्ताचा प्रत्येक थेंब जणू सूर, लय आणि नाद यांनीच बनलेला आहे असा आभास निर्माण होण्याइतके ते संगीताशी तादात्य पावलेले आहेत. खन्याखुन्या अर्थाने ते संगीत जपतात, जगतात आणि जगवतातही!

शास्त्रोक्त संगीत आत्मसात करण्यासाठी जिवापाड मेहनत, संगीतावर अहोरात्र चिंतन-मनन आणि नाविन्यपूर्ण संगीतनिर्मितीचा ध्यास या साच्या संगीत-जीवनामधल्या त्यांच्या जमेच्या बाजू आहेत. पण ज्ञानाचं मौल्यवान भांडार केवळ स्वतःसाठीच राखून ठेवण्याचा आपमतलबीपणा त्यांच्यात आजिबात नाही.

या उलट, भारतीय संगीताशी पूर्वापार निगडित असलेली गुरु-शिष्य आणि गुरु-कुल परंपरा आज कितीतरी वर्षे त्यांनी अत्यंत नेटाने तगवून धरली आहे. जी गुणी मुले, प्रतिकूल परिस्थितीमधून आणि आर्थिक अडचणींमधून संगीताचं शिक्षण घेण्यासाठी धडपडतात, त्यांना हरप्रकारे मदत करण्याची आणि कुठल्याही मोबदल्याची - गुरुदक्षिणेची अपेक्षा न करता, स्वतःजवळ असणाऱ्या अमाप विद्योचा आणि संगीताचा ठेवा, मुक्तहस्ताने (आणि

मुक्तकंठानेही) शिष्यांना भरभरून देण्याची अद्वितीय अशी सहदयताही अभिषेकींजवळ आहे. स्वतःच्या घरात येवढ्या संख्येन शिष्यांना संगीताश्रय देणारा गायक, निदान आजच्या जमान्यात तरी अद्वितीयच ठरावा. मात्र त्याबद्दलचा अहंभाव तर दूरच राहो पण रास्त असा अभिमान व्यक्त करताना देखील ते संकोचून जातात.

संगीतामध्ये अभिषेकींनी अनेक गुरु वेळे (आणि मानलेही) पं. जगन्नाथबुवा पुरोहित उर्फ गुणिदास हे त्यांचे आद्य गुरु, पण जगन्नाथबुवांशिवाय, अजमत हुसेन खाँ, निवृतीबुवा, रामनाथकर, गुलुभाई जसदनवाला वगैरे कितीतरी गुरुंजवळून त्यांनी संगीत आत्मसात केलं. इतरांजवळून ज्ञानाचे कण वेचण्यात ते कधीही कमीपणा मानत नाहीत. आणि आयुष्यभर संगीताचा विद्यार्थी बनून राहण्याची त्यांची वृत्ती असल्यामुळे, नेहमीच त्यांना नवीन नवीन शिकता येत. प्रत्येक गुरुला योग्य ती गुरुदक्षिणा देण्याबाबतही त्यांचा कटाक्ष असतो. सध्या ते कोल्हापूरच्या बाबांचे (उ.अल्लादिया खाँचे नातू) गंडाबंधनाने शागीर्द बनलेले आहेत. आणि दुर्मिळ अशा बंदीशींचे मधुकण टिप्ताहेत. गुरुबरोबरच, उ.बडे गुलाम अली खाँ साहेब, उ.अमिर खाँ साहेब, सर्वश्री केसरबाई केरकर वगैरे गायक कलावंत ही त्यांची आदरस्थाने आहेत.

अभिषेकी नेहमी म्हणतात की, प्रत्येक कलाकाराच्या अदाकारी, पेशकरीतून त्यांचं व्यक्तिमत्व भरपूर उत्तरतं. प्रत्यक्ष अभिषेकींचं व्यक्तिमत्व आहे तरी कसं? आणि ते तसं कां बनलं असावं? त्यासाठी, त्यांच्या बालपणापासूनच एकूण जीवनप्रवाहाच्या विचार करायला हवा.

जितेंद्रजींचं बालपण मंगेशी-गोव्यातच गेलं. जन्मही तिथलाच. गोवा म्हणजे निसर्ग सौंदर्याची ल्यलूटच! सागराशी एकरूप होणारा सोनेरी किनारा आणि दोन तीन भिन्न संस्कृतींचा मिलाफ. गोव्याच्या मातीत (आणि सोनेरी रेतीतच) सौंदर्य आहे, काव्य आहे, साहित्य आहे, चित्रकला आहे आणि भरपूर संगीतही! त्यामुळे अभिषेकींसारख्या मधुसंचयी वृत्तीच्या कलाकाराने गोव्याच्या मातीचे गुण भरभरून उचललेले आहेत यात नवल ते कसलं?

संगीताच्या सुरांना पोषक अशा वातावरणातच अभिषेकींचं बालपण

गेलं. वडील बाळूबूवा हे स्वतः नावाजलेले कीर्तनकार. त्याशिवाय, अभिषेकी घराण्याकडे चालत आलेलं मंगेशीच्या मंदिराचं पिढीजात पौरोहित्य. बाळूबूवांना उत्तम आवाज लाभलेला. संगीताची उपजत जाण आणि कीर्तनाचे विषय खुलवून सांगण्याची हातोटी. त्यामुळे आजोबा-वडिलांपासूनच भक्तिसंगीताची रसाळ परंपरा चालत आलेली.

वडील आणि आजोबा दोघेही आजुबाजूच्या पंचकोशीमधल्या हुषार होतकरु मुलांना, रुद्र, वैदिक, याज्ञिक, संस्कृत-पठण आणि कीर्तन यांचे धडे देत. सकाळच्या वेळी ही मुलं देवळात काम करून दुपारचा वेळ अध्ययनात घालवीत. त्यामुळे सहजगत्याच अभिषेकींवरही, संस्कृत भाषेचे, स्पष्ट उच्चारांचे, सुरांचे आणि भक्तिरसानं ओथंबलेल्या कीर्तनाचे संस्कार झाले. मंगेशकर कुटुंब देखील त्यांच्या अत्यंत जवळच्या नात्यामधलं. त्यामुळे या दोन्ही घराण्यांच्या रक्तातच गाण आहे असं वाटतं. मंगेशकर भावंडांप्रमाणेच, जितेंद्रजींचे बंधू व सर्व भगिनीही गातात.

गोव्यामधलं बालपण अतिशय आनंदाचं होतं खरं, पण अभिषेकींच्या आकांक्षा लहान वयातच आकाशाला भिडणाऱ्या होत्या. त्यामुळे गोव्यात मिळणाऱ्या संगीताच्या ज्ञानाने त्यांच्या मनाती तृप्ती होईना. (त्या काळात - श्रीमती ज्योत्स्नाबाई भोळेंच्या ज्येष्ठ भगिनी, श्रीमती गिरिजाताई केळेकर यांचेकडे त्यांनी संगीताचे प्राथमिक धडे घेतले.) तशीही त्यांची महत्वाकांक्षा आणि संगीतझोप फार उंच होती. त्यामुळे घरामधल्या मंडळींशी काहीसा असहकार पुकारूनच त्यांनी गोव्याचा निरोप घेतला आणि पुण्यात पाऊल ठेवलं, ते देखील स्वतःच्या हिंमतीवर गाण शिकायचंच या जिदीनं.

निश्चय करणं आणि प्रत्यक्ष अंमलात आणणं यात अर्थात महदंतर होतं. अनेक समस्या, प्रतिकूल प्रसंग आणि आर्थिक अडचणींना त्यांना सामोरं जावं लागलं. आणि परिस्थितीशी टक्कर देऊन, त्यावर मात करावी लागली. पण संगीत शिकण्याची मनस्वी तळमळ आणि ओढ असल्याने, स्वतःच स्वतःसाठी मार्ग काढला. अनाथ विद्यार्थीगृहात राहून, वेळप्रसंगी माधुकरी मागून, रुद्र म्हणून आणि भरपूर कष्ट मेहनत घेऊन त्यांनी आपली जिद कायम राखली.

संगीत साधनेचा ध्यासही चालूच ठेवला. शालेय शिक्षणाबरोबरच श्री.मराठे यांच्याकडे त्यांचं गाण्याचं शिक्षणंही सुरु झालं. संगीताचं ज्ञान वाढायला लागलं. आणि दरम्यान शालान्त परीक्षेतही यश मिळालं. अभिषेकींचं आजचं व्यक्तिमत्त्व घडायला, शालेय जीवनामधला पुण्याचा टप्पा अत्यंत महत्त्वाचा ठरला असं ते स्वतः मानतात. या काळात, कुठल्याही अडचणीला धैर्यानं सामोरं जाण्याची एक शिस्त त्यांनी स्वतःला लावून घेतली. कारण गाणं आत्मसात करण्याच्या इर्षेपोटी, सुखाचं कौटुंबिक जीवन सोडून, ते योजनं दूर आले होते. संगीतामधल्या कुठल्यातरी अद्भूत शक्तीनं आणि प्रेरणेनं ते झापाटले होते. अर्थात कुठलीही कला ही झापाटल्या शिवाय किंवा ध्यास घेतल्याशिवाय वश होत नाही हे खरचं. पण त्या सत्याची जाणीव अभिषेकींना वयाच्या बाराव्या वर्षीच झाली होती.

शालान्त परीक्षेनंतर, मुंबई आकाशवाणीवर नोकरी मिळाल्याने त्यांनी पुण्याचा निरोप घेतला. पुढची दहा वर्ष त्यांनी आकाशवाणीसेवेतच घालवली. कोकणी भाषेचा विभाग सांभाळला, निवेदकाची भूमिका वठवली, कार्यक्रमांचं संचलन केलं आणि संगीताची संगत तर होतीच ! दरम्यानच्या काळात, मुंबई सरकारतरफे त्यांना संगीताची शिष्यवृत्ती मिळाल्यामुळे, आकाशवाणीच्या सेवेतून निवृत्त होऊन त्यांनी संगीताचा पूर्णवेळ अभ्यास सुरु केला. त्यावेळीच त्यांना पंडित जगन्नाथबुवा पुरोहितांसारखे गुणी गुरु लाभले. आणि जितेंद्रजींवर संगीताचे खरेखुरे संस्कार घडून आले.

त्याच काळात, मोठ्या जिद्दीनं आणि नेटानं अभ्यास करून त्यांनी बी.ए. ची पदवीही संपादन केली (विषय अर्थात संगीत नसून संस्कृत होता.) विविध भाषांवर प्रभुत्व हा अभिषेकींचा आणखी एक झाकला गुण. मराठीव्यतिरिक्त हिंदी, उर्दू, संस्कृत, कोकणी आणि इंग्रजी या सगळ्या भाषा ते अत्यंत शुद्ध आणि सफाईदारपणे बोलू-लिहू शकतात.

नाट्यसंगीतामधल्या त्यांच्या अद्वितीय कामगिरीबद्दलही खूप काही लिहिण्यासारखं आहे. नाट्यसंगीत म्हणजे फक्त बालगंधर्वाच्या ढंगाचच अशा समीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर अभिषेकींनी नाट्यसंगीत निर्माण करायला आरंभ

केला. मात्र त्यात नव्या पिढीच्या आवडी - निवर्डींचा आणि नव्या-जुन्यांचा संगम असल्याने, त्यांच्या “मत्स्यगंधा” या पहिल्याच नाटकाचं अपूर्व स्वागत झालं.

नाट्यपदे तयार करताना ते नेहमी नाटकाचे कथानक, बांधणी, पात्रे आणि प्रसंग किंवा गायकांचा आवाका या सर्व गोष्टी लक्षात घेऊनच चाली बांधतात. त्यातही चालींची पुनरावृत्ती तर टाळतातच, पण भरपूर नाविन्य येऊनही, अभिजात संगीताच्या मर्यादा ओलांडल्या जाणार नाहीत, याचीही ते दक्षता घेतात. थोडक्यात असं की नाट्यसंगीताचा जुना साचा बदलूनही, मूळ कल्पनेला धक्का पोहचणार नाही, असं नाट्यसंगीत अभिषेकींनी घडवलं आहे आणि म्हणूनच ते इतकं लोकप्रिय ठरलं आहे.

अभिषेकी स्वतः ते सर्व नाट्यसंगीत उत्तमच गातात, पण त्याबद्दल विनयानं म्हणतात की, नाट्यसंगीत हे शास्त्रोक्त संगीतासारखं शिकावं लागत नाही, तर ज्याला शास्त्रीय संगीताची जाण आहे आणि ज्यांना आपलं गाणं नाट्यमय कसं बनवता येईल याची समज आलेली आहे. अशांना नाट्यसंगीत आपोआपच गाता येतं.

आतापर्यंत अभिषेकींनी जवळपास एक डझन नाटकांमधल्या पदांना उत्तमोत्तम चाली देऊन, त्या अनेक गायक-गायिकांकडून गावून घेतल्या आहेत. (पैकी कै.वसंतराव देशपांडे, श्री रामदास कामत, श्री.अजित कडकडे, श्रीमती फैयाज, बकुळ पंडीत, आशा खाडिलकर वगैरे कलाकार सर्वांना सुपरिचित आहेतच) मत्स्यगंधा, ययाती-देवयानी, कट्यार काळजात घुसली, हे बंध रेशमाचे, महानंदा, लेकुरे उदंड जाहली, मीरामधुरा, अमृतमोहिनी, कधीतरी कुठेतरी, धाडिला राम तिने कां वनी वगैरे सगळ्याच नाटकांमधली पदे गाजली आणि रसिकांनी ती उचलून धरून, त्यांचं भरभरून स्वागतही केलं.

अभिषेकींचे सगळे शिष्य, प्रथमतः तरी त्यांच्या नाट्यसंगीतानेच भारावून जातात. नव्हे त्याकडे आकृष्टच होतात. अभिषेकी हे शास्त्रीय संगीताच्या बंदीशींबरोबरच नाट्यसंगीत, भक्तिसंगीत, भजनं, भावगीतं वगैरे उपशास्त्रीय संगीताचीही अमाप निर्मिती करीत असल्यामुळे त्यांच्याकडे गाणं शिकण्याची

आणि ओरिजिनल गाणं उचलण्याची शिष्यांमध्ये चढाओढच लागते. अभिषेकींनी आतापर्यंत अक्षरशः शेकडो चाली बांधल्या आहेत. आणि ते कार्य अखंडपणे चालूच आहे. कवि बोरकरांच्याच जवळपास पन्नास साठ कविता त्यांनी संगीतबद्ध केल्या आहेत. संगीत निर्मितीचा गुण त्यांच्यात उपजतच आहे. विशेष म्हणजे, त्यांच्या सगळ्या चाली ऐकतांना अत्यंत सोप्या वाटतात. पण प्रत्यक्ष गातांना मात्र तितक्याच अवघड ठरतात असं सगळे शिष्य एकमतानं मान्य करतात.

अभिषेकींचा विवाह काहीसा उशीराच झाला. सौ.विद्याताई अभिषेकी (गोडसे) यांचं माहेर मराठवाड्यामधलं. वडील मुंबईला मोठ्या हुद्यावर. पण गोडसे घराणंही संगीताचं अत्यंत शौकिन आणि खुद विद्याताईचे वडील, अभिषेकींच्या गाण्याचे चाहते. विद्याताईनाही संगीताची मनापासून आवड होती. येवढंच नव्हे तर लग्नाआधी त्यांनी श्रीमती शोभा गुरुं यांच्याकडे गाण्याचं थोडंफार शिक्षणही घेतलं होतं.

विद्याताई स्वतः समाजशास्त्राच्या द्विपदवीधर. परदेशात वर्षभर शिक्षण घेऊन आलेल्या. त्यामुळे त्यांच्या आयुष्याच्या वाटा, ध्येये आणि कल्पना, अभिषेकींपेक्षा बन्याच भिन्न असणार हे स्वाभाविकच होतं. पण संगीतावरचं प्रेम हे दोघांमधले रेशमी बंध ठरले. आणि एका प्रसिध्द गायकाची पत्नी या भूमिकेत शिरल्यानंतर, त्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या साऱ्या तडजोडी आणि त्याग त्यांनी हंसतमुखाने आणि आनंदाने स्विकारल्या. विद्याताईच्या व्यक्तिमत्वाचा काहीसा न्हास त्यात होता, असं बन्याच जणांना वाटतं. पण वास्तवात ते एक सर्मर्पण आहे. नव्या व्यक्तिमत्वाचा उदय त्यात आहे. आणि अभिषेकींचं सांगीतिक, कौटुंबिक आणि सामाजिक जीवन यशस्वी करण्यासाठी, त्यांनी या भूमिकेचा विनातक्रार आणि आनंदाने स्वीकार केला आहे. विद्याताईना अभिषेकींच्या गाण्याबद्दल रास्त असा अभिमान आहे. आदर आहे. संगीताबाबत त्या स्वतः अभिषेकींच्या सर्वाधिक चाहत्या आहेत.

अभिषेकींकडे रहायला येणाऱ्या सगळ्याच शिष्यांची देखभाल, सौ.विद्याताई अत्यंत आत्मीयतेन आणि प्रेमानं करतात. शिष्यांना रियाझाला भरपूर वेळ देण, प्रोत्साहन देण, त्यांच्या गाण्याचं कौतुक करण, प्रसंगी शिष्यांची

बहीण, वहिनी बनून योग्य तो सल्ला देणं किंवा शिष्यांचं काही चुकलं तर स्वतःच्या मुलांप्रमाणे त्यांना आवश्यक ती समज देणं या सान्या गोष्टी त्या कमालीच्या सहजतेन करतात.

अभिषेकींच्या रक्तात जसं गाणं आहे. तसे ते हाडाचे शिक्षकही आहेत. मुंबईला गाणं शिकत असतानांच त्यांनी शिकवायलाही आरंभ केला. बरोबरच्या गुरुबंधुंना मार्गदर्शन हा वास्तवात पहिला आरंभ. पंडितजी वारंवार म्हणतात की, इतरांना कुठलीही गोष्ट शिकवण्यासाठी, आपल्या स्वतःला त्यांचं पुरेसं आकलन झालं असलं पाहिजे. ते योग्यरित्या समजावून देता आलं पाहिजे आणि समजावून घेणाऱ्याला ते पटलं पाहिजे. पण त्यासाठी प्रथमतः स्वतः खूप मेहनत करून ते ज्ञान, ती कला परिपूर्ण करायला हवी. केवळ इतरांना योग्यरित्या गाणं शिकवता यावं यासाठी देखील अभिषेकींनी खूप परिश्रम घेतले. त्यामुळे आपोआपच त्यांच्या शिकवण्याच्या हातोटीने, ज्ञानाने आणि स्वरभांडाराने प्रभावित होऊन, अधिकाधिक मुलं त्यांच्याजवळ शिकण्यासाठी धडपडू लागली.

जितेंद्रजींचा स्वभाव लहानपणापासूनच अत्यंत मेहनती आणि काहीसा गंभीरच. आयुष्यामधली प्रत्येक गोष्ट ही परफेक्टच असायला हवी हे मूलभूत तत्व. त्यामुळे संगीतासारख्या विषयात वरवरपणा, तडजोडी, निष्काळजीपणा किंवा वेळ मारून नेण्यासारखा पोरकटपणा त्यांना अजिबात मान्य नाही आणि खपतही नाही. आरंभीच्या काळात, शिष्यांना या परफेक्शनचा घसकाच वाटतो. पण जसजशी अभिषेकी शिस्त अंगी बाणायला लागते. तसेतसं शिष्यांना त्या गोष्टीचं महत्त्व पटायला लागतं.

अभिषेकींनी आतापर्यंत बराच मोठा शिष्य परिवार निर्माण केला आहे. बहुतेक सगळ्याच शिष्यांचं संगीतामधलं प्राथमिक शिक्षण त्याआधीच झालेलं असतं. कुणी संगीत विशारद, कुणी संगीत घेऊन बी.ए., एम.ए. केलेलं. नाहीतर संगीताची शिष्यवृत्ती मिळवून आलेलं. त्यामुळे अभिषेकींकडे होणारे संगीत - संस्कार हे त्यापुढील पायरीवरचेच असतात. उदाहरणार्थ, गाण्याची बैठक कशी करायची, त्यासाठी संगीत कोणतं निवडायचं. श्रोत्यांना सामोरं कसं जायचं, कार्यक्रमाच्या संयोजकांशी कसं वागा-बोलायचं वगैरे-व्यावसायिक

संगीतासाठी आवश्यक असणाऱ्या या सगळ्या गोष्टी शिष्यांना आपोआपच आणि प्रत्यक्ष-पद्धतीनं शिकायला मिळतात. गाण हे दर्जेदार कसं बनवायचं, लहान-मोठ्या श्रोतृसमुदायाचा आपल्या गाण्यावर प्रतिकूल परिणाम होवू द्यायचा नाही. “फॅन्स” शी संयमानं आणि जपून वागायचं वगैरे अनेक गोष्टी, दौच्यावर असताना शिष्यांनां प्रत्यक्ष अनुभवायला आणि अवलोकन करायला मिळतात.

बहुसंख्य शिष्य साधारण चार पाच वर्षे तरी बुवांच्या सहवासात घालवीत असल्याने, संगीताबरोबरच व्यवसायाचे आणि व्यक्तिमत्व विकासाचे धडेही मुलांना आपोआपच मिळतात. प्रत्येक नव्या शिष्याला शिकवायला आरंभ करण्याआधी ते त्याची संगीतामधली समज, पूर्वज्ञान, आवाजाची जात, गाण्याचा आवाका वगैरे गोष्टींचं बारकाईनं निरीक्षण करतात. शिष्यांच्या स्वभावामधल्या गुणदोषांचंही अवलोकन करतात आणि त्या शिष्यांचं संपूर्ण व्यक्तिमत्व लक्षात आलं की मगच खन्या अर्थी त्याला शिकवायला आरंभ करतात. पंडितजी म्हणतात की प्रत्येक शिष्याची गाण्याची टॅलंट भिन्न असते. त्यामुळे त्याची किती मेहनत करण्याची तयारी आहे, गाण्याविषयी निष्ठा किती आहे, संगीताची समज किती आहे हे जसं बघावं लागतं, तसाच त्याचा स्वभाव, शिक्षण आणि कौटुंबिक पार्श्वभूमी या देखील महत्त्वाच्या बाबी असतात. ज्ञान खूप द्यायचं की मेहनत अधिक करवून घ्यायची याचाही सारासार विचार करावा लागतो.

गाण शिकत असतांना शिष्यांचीही आपल्या गुरुंवर आणि त्यांच्या संगीतावर दृढ निष्ठा हवी. ती गायकी आत्मसात करण्याची तळमळ हवी, भरपूर श्रद्धा हवी आणि शास्त्रीय संगीताची साधना ही अत्यंत खडतर तपश्चर्या आहे याची सातत्यानं जाणीव हवी. अभिषेकीच्या शिष्यांची गुरुंवर मनापासून भक्ती असलेली मी पाहते. (दर गुरुपौर्णिमेला सगळे शिष्य एकत्र जमून बुवांचा सत्कार करतात आणि गाण्याची हजेरी लावतात. त्या सोहळ्यांचं वातावरण फार खेळीमेळीचं, कौटुंबिक स्वरूपाचं आणि प्रेमाचं असतं)

अभिषेकींच्या काही आद्य शिष्यांनी आता संगीतक्षेत्रात स्वतंत्रपणे स्वतःचं उच्च स्थानही प्रस्थापित केलं आहे. त्यात पं.प्रभाकर कारेकर, श्री.राजा काळे, श्री.राजेश्वर बोबडे, श्री.अजित कडकडे वगैरे जेष्ठ शिष्यांचा आवर्जून

उल्लेख करता येईल. या पहिल्या शिष्यांच्या पाठोपाठच श्री.सुधाकर देवळे, हेमंत पेंडसे, रघुनाथ फडके, चंद्रकांत नाईक, विजय कोपरकर, मोहन दरेकर, रमेश सुखटणकर, अरुण आपटे, सहकारे वगैरे किमान बारा पंधरा शिष्यांचा नामोनिर्देश करण्याजोगा आहे. यांनीही बुवांकडे चार ते सहा वर्ष संगीत शिक्षण घेतलं आहे. शिवाय प्रत्येकानं आतापर्यंत चाळीस ते पन्नास तरी छोट्यामोठ्या स्वतंत्र अशा बैठकी केल्या आहेत. आणि बुवांना दौन्यावर स्वरसाथ तर अगणित वेळा केला आहे.

पुण्यात स्थायिक झाल्यापासून तर अभिषेकींचा शिष्यपरिवार खूपच विस्तारला आहे, कारण प्रत्यक्ष गुरुगृही न राहता त्यांच्या अध्यापनाचा लाभ घेण बन्याच जणांना शक्य झालं आहे. त्यात श्री.मुकुंद उपासनी, सुनील मुंगी, मेघन श्रीखंडे, प्रकाश महाकाळ, शेखर कुंभोजकर, श्री.सोहनी, श्रीमती जोशी, श्रीमती दामले, श्रीमती देवल, श्रीमती अवचट, श्रीमती घाणेकर वगैरे बरीच नामावली देता येईल. मंगेश मुळे, कामत बंधु, उल्हास कुलकर्णी, पेंढारकर यांचेसारखे तबलावादक आणि कान्हेरे, नाईक वगैरे यांचेसारखे कितीतरी हार्मोनियम वादकही त्यांच्या तालमीत, साथसंगत करण्याचे बारकावे-शिकले. गाण्याच्या विद्यार्थ्यांनाही तबल्याचे ठेके आणि हार्मोनियमचा थोडाफार सराव असायला हवा यावरही त्यांचा कटाक्ष आहे.

विद्यार्थींची संख्या नेहमीच खूप कमी होती. कारण बुवा मुर्लींना शिकवायला फारसे उत्सुक नसतात. स्वराचा फरक होतो आणि गुरुगृही रहाणंही अवघड ठरतं. पण त्यातूनही मुंबईच्या देवकी पंडितनं आणि दिल्लीच्या शुभा मुद्दलनं, बुवांकडून शिकण्यात थोडंफार यश मिळवलंच (स्वतःच्या भगिनींना मात्र अभिषेकींनी कधीही गाणं शिकवल नाही, तर इतर स्त्री गायिकांकडे पाठवलं)

शौनक हा अभिषेकींचा बावीस वर्षांचा मुलगा. तो देखील आता वडिलांच्या तालमीत आणि घरच्याच संगीतमय वातावरणात, अभिषेकींचा एक उत्तम शिष्य म्हणून तयार झाला आहे. वडिलांप्रमाणेच मोठा गायक होण्याची त्याची जबरदस्त महत्वाकांक्षा आहे. सुरेल आणि गोड आवाजाची नैसर्गिक देणगीही त्याला लाभलेली आहे. तरी देखील गाणं हे त्याच्यावर त्याच्या

आईवडिलांकडून लादलं गेलेलं नाही. त्यानं स्वेच्छेनच गाण्याचा अभ्यास आरंभला आहे. शौनकने गायकच व्हावं असा अभिषेकींचा आग्रह नाही. मात्र तो गायक झाला, तर त्यांना धन्यता वाटल्यावाचून राहाणार नाही. कारण त्यामुळे अभिषेकी गायकीचा वारसा घरातच राहू शकेल. येवढंच नव्हे तर “पुत्रात् इच्छेत् पराजयम्” असं जरी उद्या शौनकच्या गाण्यामुळे घडलं तरी त्यात पंडितजी कृतकृत्याताच मानतील.

मुंबईनंतर अभिषेकींनी काही वर्ष लोणावळ्याला वास्तव्य केलं. लोणावळ्याच्या निसर्गरम्य परिसरात त्यांनी एक प्रशस्त बंगला विकत घेतला. सभोवती मोठी बाग बनवली. वृक्षवेलींचं आणि फुलाफळांचं त्यांना भारी वेड. (त्याप्रमाणेच पाळीव प्राण्यांचंही) अनेक ठिकाणचे दुर्मिळ गुलाब आणि फुलझाडे आणून आपली बाग सजवली. त्यामुळे संगीत-साधनेला पोषक असं वातावरण लोणावळ्यामधे तयार झालं. त्या काळात काही शिष्य त्यांच्या जवळ रहात तर काही फक्त शनिवार-रविवारी राहायला येत. नाट्यसंगीताच्याही कितीतरी तालमी होत.

लोणावळ्याच्या पाच-सहा वर्षांच्या वास्तव्यात, संगीतसाधना जरी भरपूर झाली, तरी कार्यक्रमाच्या दृष्टीने लोणावळा फार गैरसोयीचं वाटायला लागलं. पावसाळ्याचे चार महिने तर संपर्कच तुटायला लागला. त्यामुळे केवळ नाईलाजानेच लोणावळ्याचं सारं वैभव मागे ठेवून, मुंबईच्या चार खोल्यांच्या चिमुकल्या घरट्यात त्यांना शिरावं लागलं.

प्रत्येक स्थित्यंतर हे फायद्याचंही ठरतं आणि तोट्याचंही. तसंच काहीसं अभिषेकी कुटुंबाला लोणावळ्याहून मुंबईमधे स्थलान्तर केल्यावर वाटायला लागलं. मुंबईत सोयी भरपूर होत्या पण संगीताच्या अभ्यासाला पुरेसा एकान्त, शान्तता आणि सवड मिळत नव्हती. (अभिषेकी आणि शिष्यांचा रियाज रोज पहाटे साडेचारलाच सुरु होतो) शिष्यांना घरी ठेवून घेण्यासाठी जागाही अपूरी पडत होती. शिष्यांना दूरदूरच्या ठिकाणी राहून, लांबवर प्रवास करून, दादरला शिकण्यासाठी अभिषेकींकडे यावं लागे. (बरेच जण कॉलेजात शिकणारे किंवा नोकरी करणारेही असत)

या काहीशा अस्थिरतेला एकच समर्पक उत्तर, तत्कालिन परिस्थितीत त्यांना सापडलं. ते म्हणजे लोणावळा आणि मुंबई अशा दोन्ही ठिकाणच्या फायद्याचं एकत्रीकरण झालेलं गाव. ते आहे पुणं. सहा वर्षांपूर्वी अभिषेकींनी पुण्याला एक छोटासा पण टुमदार बंगला बांधला (बंगल्याचे आर्किटेक्ट माझे यजमान श्री.सहस्रबुद्धेच होते.) आजुबाजूला सुंदरशी बाग सजवली आहे. कुत्रा पण पाळला आहे. पुणं हे साहित्य - कलांचं केंद्र असल्याने, पुण्यामधल्या रसिकांनी अभिषेकींच्या नव्या स्थलान्तराचं स्वागतच केलं आहे. त्यांच्या प्रवासालाही आता गती आली आहे. कारण पुण्यामधून उत्तम बस, रेल्वे सेवा, विमान सेवा उपलब्ध आहे. शिवाय अभिषेकींची स्वतःची वाहने आहेतच.

पुण्यात आल्यापासून त्यांच्या आयुष्याला खन्या अर्थी स्थैर्य झालेलं आहे (स्थैर्य गृहनिर्माण संस्थेतच त्यांनी बंगला बांधला आहे.) गोव्याच्या दैवतांचं कायम स्मरण व्हावं म्हणून बंगल्याला “मांगिरिशा” हे सार्थ नाव दिलं आहे. अभिषेकी दाम्पत्य खूप धार्मिक वृत्तीचे, श्रद्धाळू आणि पापभिरु आहेत. घरात स्वतंत्र देवघर आहे. आणि सकाळ-सायंकाळ देवांची साग्रसंगीत पूजा हा अभिषेकींचा नित्यक्रम आहे.

बहुतेक कलाकारांना खाजगी आयुष्य फार कमी असत. रसिक चाहते त्यांच्या भोवती नेहमीच गराडा घालीत असतात. अभिषेकींचा शिष्यपरिवार हा देखील त्यांच्या कौटुंबिक आयुष्याचा एक अविभाज्य घटक असल्याने, त्यांचं कुटुंब फार मोठं आहे. आणि कुटुंबात खूप एकोपा, आस्था आणि प्रेम आहे. गुरुबंधू एकमेकांवर सख्भ्या भावंडांप्रमाणे प्रेम करतात.

उत्तम जेवण विशेषत: गोव्याचे खास रुचकर पदार्थ हा त्यांचा कमकुवतपणाच! पण आता प्रकृतीची पथ्ये पाळताना, त्यांना स्वतःच्या आहारावर आणि आवडींवर फारच नियंत्रण घालावं लागतं. मग दुधाची तहान ताकावर भागविण्यासाठी, शिष्यांना मदतीला घेऊन ते स्वतःच आवडीचे पदार्थ किंवा जेवण बनवतात आणि स्वतः न खाता, इतरांना आग्रहानं खायला घालतात. त्यावरच त्यांना समाधान मानावं लागतं.

आपल्या दोनही मुलांवर (शौनक - २२ व मेखला - १८) अभिषेकींचं

मनापासून प्रेम आहे. मुलांचे सर्व प्रकारचे लाड पुरवण्यात ते जराही कसूर (किंवा काटकसर) करीत नाहीत. सुदैवानं दोन्ही मुलं अत्यंत सुस्वभावी, प्रेमळ आणि लाघवी आहेत.

अभिषेकींचं वाचन तर दांडगं आहेच पण ते फक्त संगीतापुरतंच मर्यादित न ठेवता, विविध विषयांचं चौफेर आणि सखोल ज्ञान त्यांनी मिळवलेलं आहे. साहित्यात, लेखनात तर त्यांची गती आहेच. पण संगीताऐवजी, ते उत्तम चित्रकारही बनू शकले असते. राजकारणात जितका रस आहे, तितकाच कुस्त्या आणि क्रिकेटसारख्या खेळांमधेही. सिनेमा-नाटके पण ते मधून मधून बघतात. (पण दुःखी नाही)

अभिषेकींचं संपूर्ण व्यक्तिमत्त्वच अत्यंत विशाल आहे यात संदेह नाही, अर्थात् चटकन् रागावणं, कार्यक्रमांचे आधी अजूनही अतिशय गंभीर आणि अन्तर्मुख बनणं किंवा गैरसमज पसरण्याइतकं काही वेळा मौन पाळून अव्यवहारी बनणं, हे त्यांच्या स्वभावामधले काही नैसर्गिक दोष आहेत हे निःसंशय. पण जेंहा गुणांचं पारडं दसपटीनं जड होतं, तेंहा आपण अवगुणांना फारसं महत्व देऊ शकतं नाही. तसंच जितेन्द्रजींच्या जीवनाचं मोजमाप आहे.

गोव्याची अकादमी निर्माण करताना, तेथील संगीत-दाळने अभिषेकींच्या कल्पनेमधूनच आकाराला आलेली आहेत. पुण्यात आल्यापासून अभिषेकींचे एक स्वप्न आहे की एखादी दोन-तीन एकराची जागा घेऊन त्यावर खाच्या खुच्या अर्थाचं (पूर्वीच्या मुर्नींचे आश्रम असत त्याप्रकारचं) एक गुरु-कुल निर्माण करावं. त्याचं वातावरण संगीताला पोषक आणि निसर्गरस्य असावं. प्रत्येक शिष्याला रियाझासाठी एक स्वतंत्र कुटी असावी आणि दिवसाचे चोवीस तास शिष्यांनी संगीताच्या सूरांमधेच घालवावेत. किती रस्य आहे हे स्वप्न ! आणि अभिषेकींची जिद्द, कार्यावरची निष्ठा आणि परमेश्वरावरची दृढ श्रद्धा या गोष्टी इतक्या पराकोटीला पोहोचलेल्या आहेत की, त्यांचं हे स्वप्न साकार होईल की नाही याचं भाकित आता सूझ वाचकांनीच करायचं आहे ! गुरुकुलाबाबत मनात बाळगलेलं जितेन्द्रजींचं स्वप्न साकार होवो हीच त्यांच्या एकसष्टीचे निमित्ताने हार्दिक सदिच्छा !

बातचीत : पंडित जितेंद्र अभिषेकींशी पार्श्वभूमी

सन १९८८ मधे पंडित जितेंद्र अभिषेकी १ महिन्याच्या रशियाच्या संगीत दौऱ्यावर गेले होते. ते परत आल्यानंतर, ऑगस्ट महिन्यात मी त्यांच्या रशिया दौऱ्यावर दीर्घ मुलाखत घेतली होती. ती लोकसत्ता दैनिकाच्या ६ ऑगस्ट १९८८ च्या अंकात प्रसिध्द झाली होती. त्या मुलाखतीचा घोषवारा असा :

बातचीत : पंडित जितेंद्र अभिषेकींशी

पद्मश्री पं.जितेंद्र अभिषेकी यांनी नुकताच रशियाचा एक महिन्याचा अत्यंत यशस्वी असा संगीत दौरा केला. त्या कालावधीत त्यांनी सुमारे वीस मैफिली सादर केल्या. त्या दौऱ्याबद्दलचे त्यांचे विचार आणि अनुभव, मराठी वाचकांसमोर यावेत या उद्देशाने त्यांच्याशी जी अनौपचारिक बातचीत झाली त्याचा हा थोडक्यात वृत्तान्त आहे.

उत्तर हिंदुस्थानी संगीतामधील एक नामवंत गायक म्हणून आज भारतभर पंडितजींची कीर्ती पसरलेली आहे. शास्त्रीय संगीताची खडतर तपश्चर्या हेच त्यामागचं रहस्य आहे. त्यांच्या संगीत क्षेत्रामधील कार्याच्या गौरवार्थ, यावर्षीच त्यांना पद्मश्रीचा बहुमानही प्राप्त झाला. पण येवढ्यावरच त्यांनी कृतकृत्यता मानलेली नाही. शास्त्रीय संगीतात सातत्यानं नाविन्यपूर्ण प्रयोग करून, नवीन भर घालण्याचे हरप्रयत्न ते अव्याहतपणे करीत असतात. नाट्यसंगीताला त्यांनी जे आगळे साज चढवले तेही मराठी रसिकांना परिचित आहेतच.

संगीतावर अभिषेकींचं मनापासून प्रेम आहे. त्या विषयावर त्यांनी भरपूर चिंतनही केलं आहे. आणि विशेष म्हणजे, भारतीय संगीताशी निगडित असणारी, गुरु-शिष्य परंपराही त्यांनी तगवून धरली आहे. जी गुणी मुलं प्रतिकूल परिस्थितीमधून संगीताचं शिक्षण घेण्यासाठी धडपडतात, त्यांना हरप्रकारे

मदत करण्याची आणि कुठल्याही मोबदल्याची अपेक्षा न करता, आपल्याजवळ असणारा विद्येचा आणि संगीताचा ठेवा मुक्तकंठाने शिष्यांना देण्याची अद्वितीय अशी सहृदयताही त्यांचेजवळ आहे. पं.अभिषेकींचा हा व्यक्तिपरिचय नाही. परंतु परदेशात आपल्या संगीताचा प्रचार करण्यासाठी त्यांचा अधिकार फार मोठा आहे. हे यावरून विशद व्हावं.

पं.जितेंद्र अभिषेकींना रशियामधील कार्यक्रमांचे निमंत्रण आले ते आय.सी.सी.आर. (इंडियन कौन्सिल फॉर कल्यारल रीफॉर्मेशन) या संस्थेमार्फत. वास्तवात, यापूर्वी फेस्टिव्हल ऑफ इंडिया चे कार्यक्रम बन्याच देशांमधे झालेले आहेत. त्यापैकी काही कार्यक्रमांमधे पं.रविशंकर यांचेबरोबर अभिषेकींजी सामील झालेले होते. त्याचप्रमाणे स्वतंत्ररीत्याही अभिषेकींनी अमेरिका, युरोप, इंग्लंड आणि आखाती देशांचे दीर्घ मुदतीचे संगीत-दौरे केलेले आहेत. परंतु रशियामधे गायला जाण्याचं निमंत्रण जेव्हां त्यांना आलं, तेव्हा त्यांनी ते आवर्जून स्वीकारायचं ठरवलं. कारण रशिया दौरा म्हणजे अत्यंत शिस्तीचा आणि योजनाबद्धुच असणार याची त्यांना पुरेपूर खात्री वाटत होती.

दुसरं असं की रशियाबद्दल एकप्रकारची गूढ जिज्ञासा आणि कुतूहल वाटत होतं. तो देश जवळून बघावा, समजावून घ्यावा अशीही त्यांची एक सुप्त कामना होती. कम्युनिस्ट देशात गाणं हे तर एकप्रकारचं आव्हानच होतं. इतर देशांत जातांना परवाने मिळवणं वगैरे बरीच यातायात आणि सोपस्कार करावे लागतात. कार्यक्रम मिळवण्यासाठीही चाहते आणि व्यवस्थापकांवर काहीसं अवलंबून रहावं लागतं. साथिदारांनाही नें नेहमीच शक्य होतं असं नाही, त्यामुळे कित्येकदा स्थानिक भारतीय साथिदारांबरोबरच वेळ निभावून न्यावी लागते. त्या तुलनेत, रशियाचा संगीतदौरा हा त्यांना खूपच विनाकष्ट आणि सुखावह वाटला. स्वरसाथ, पेटी व तबला याची साथ करणाऱ्यांनाही ते या दौऱ्यात सामील करू शकल्यामुळे मोठीच चिंता दूर झाली.

या संगीत दौऱ्यासाठी दोन कलाकारांना एकत्रित्या निमंत्रण देण्यांत आलं होतं, येवढंच काय ते बंधन. पंडितर्जींबरोबरच श्रीमती लीला सॅमसन या भरतनाट्यमच्या प्रसिध्द नर्तिकाही होत्या. त्यामुळे सगळे कार्यक्रम - शास्त्रीय

संगीत आणि नृत्य अशा जोड कार्यक्रमांचे स्वरूपातच सादर करावे लागले. अभिषेकींजींना कार्यक्रमांबाबत विशेष प्रकर्षानं जाणवलेली बाब म्हणजे त्यांचं आखीव स्वरूप आणि सुटसुटीतपणा. अवास्तव पसारा, गडबड, गोंधळ यांचा कोठे मागमूसही आढळत नसे.

पंडितजी पुढे म्हणाले की, आतापर्यंत रशियन श्रोत्यांना भारतीय संगीताची जी जानपेहेचान होती, “ती मेरा जूता है जपानी” येथपर्यंतचीच. पण त्या चित्रपटसंगीतापेक्षा खरं अभिजात हिंदुस्थानी संगीत हे वैशिष्ट्यपूर्ण आणि परंपरा जपणारं आहे, याची जाणीव या मैफिलींद्वारे प्रथमच रशियन श्रोत्यांना झाली.

हिंदुस्तानी पध्दतीचं भारतीय मौखिक संगीत हे यापूर्वी फक्त मॉस्कोसारख्या मोठचा शहरापर्यंतच जाऊन पोहोचलेलं होतं. पण अभिषेकींजींच्या अनेकविध कार्यक्रमांनी ते सैबेरिया किंवा उच्बेकिस्थानच्या अन्तर्गत गावांपर्यंत प्रचलित होऊ शकलं. शिवाय गेल्या वर्षभर रशियामधे जो भारतीय सांस्कृतिक महोत्सव चालू होता, त्यानिमित्ताने आपली संस्कृती, कला आणि संगीत यांची रशियन सामान्य जनतेला बरीच ओळख झालेली होती. त्यामुळे अगदी लहान लहान गावांमधल्या रशियन श्रोत्यांसमोर गाण्याचं औचित्यही अभिषेकींना साधता आलं.

शास्त्रीय वाद्यसंगीत किंवा नृत्य हे कंठसंगीतापेक्षा कळायला काहीसं सुलभ ठरतं. त्यामानाने कंठसंगीतात शब्दांनाही महत्वपूर्ण स्थान असल्याने, परदेशात गायकाची जास्त पंचाईत होते. कारण परकीय संगीत आणि तेही परक्या भाषेत असलं तर ते श्रोत्यांना एकाएकी समजतही नाही आणि रुचतही नाही. त्यामुळे केवळ स्वरांना प्राधान्य देऊनच रसनिर्मिती करावी लागते. हे अवघड कार्य अभिषेकींजींनी जिद्दीने पार पाडलं आणि रशियाच्या विविध भागांमधून शास्त्रीय संगीताचे सूर पोहोचवले. त्यामुळे तेथील लोकांच्या संगीत-जिज्ञासेला निदान पहिली चालना मिळाली.

रशियामधल्या प्रत्येक मैफिलीचे आधी, कलाकारांची सविस्तर ओळख आणि नंतर त्याच्या कलेची ओळख करून द्यावी लागे. संगीताच्या बैठकीआधी

कुठला राग गाणार त्याची थोडक्यात माहिती, रागाचा मूळ, तालाचे खंड व मात्रा, काव्यामधले भाव, भजन असल्यास संताचे नाव वगैरे सर्व सविस्तर तपशील सांगून, संगीताचा आस्वाद घेण्यासाठी श्रोत्यांची पार्श्वभूमी तयार करावी लागे.

या संदर्भात पं.अभिषेकींनी असे विचार मांडले की, कुठल्याही परकीय अपरिचित संगीताचा रसास्वाद घ्यायला जर श्रोत्यांना शिकवायचं असेल, तर नुसत्या मैफिली पुरेशा नव्हेत तर मैफिलीं बरोबरच भाषणे व प्रात्यक्षिकांचे द्वारा आपलं संगीत समजावून देण्याचेही तितकेच प्रयत्न घ्यायला हवेत. या मैफिलींच्या निमित्ताने क्वचित काही भारतीय संगीत जाणणारे रशियन रसिकही पंडितजींना भेटले. अशा अभ्यासूना अर्थात् खूप काही जाणून घ्यायचं असतं. पण त्यासाठी वेळ देता येत नाही.

नृत्याच्या बाबत बोलायचं तर रशियन नृत्यप्रकार हे प्रामुख्यानं बऱ्ले, ऑपेरा किंवा समूह नृत्यांच्या स्वरूपातच पेश केले जातात. त्या दृष्टिकोनामधून भरत नाट्यम् सारखे शास्त्रीय नृत्य-प्रकार हे स्वतंत्ररीत्या आणि वेगवेगळ्या शैलींनी भारतात विकसित झालेले आहेत,याचा रशियन प्रेक्षकांना अचंबा वाटतो.

प्रत्यक्षात संगीताची जाण सोडली, तर भारतीय रसिक श्रोता आणि रशियन श्रोता यांच्या कौतुक करण्याच्या पध्दतीमधे फारसा फरक नाही, असं पंडितजींचं निरीक्षण. कलेची आसक्ती आणि कलेपासून मिळणारा आनंद व्यक्त करण्याचा मनुष्यस्वभाव येथून तेथून सारखाच. त्यामुळे तेथेही कार्यक्रम संपल्यानंतर श्रोते हे कलाकारांचं स्वागत आणि अभिनंदन करायला येतात. फरक येवढाच की सामाजिक आणि राजकीय बंधनांमुळे, अभिनंदन करतानाही त्यांना एक प्रकारची शिस्तबध्दता आणि संयम पाळावा लागतो. असे श्रोते लगेच स्टेजभोवती गर्दी न करता ग्रीन रुममधे जावूनच कलाकारांची भेट घेतात.

सगळ्याच पाश्चिमात्य देशांमधे, संगीत चालू असतांना सभागृहात अगदी निःशब्द शांतता असते. पण कार्यक्रमाच्या शेवटी मात्र कलाकारांचं अभिनंदन हे टाळ्यांच्या प्रचंड कडकडाटाने केले जाते. (कार्यक्रम आवडो अगर न आवडो

पण कलाकाराबद्दलचा आदर आणि कृतज्ञता ही व्यवत झालीच पाहिजे हा त्यामागचा हेतू) रशियन श्रोतेही या नियमाला अपवाद नाहीत.

रशियात स्थायिक झालेल्या भारतीयांची संख्या जवळपास नगण्यच. त्यामुळे मैफिलींनाही क्वचित् एखाद दोन भारतीय श्रोते असत. तेही बहुतकरून काहीतरी शिकण्यासाठी रशियात आलेले विद्यार्थीच. अशा विद्यार्थ्यांना मात्र भारतीय संगीताचा लाभ मिळाल्याबद्दल खराखुरा आनंद झालेला दिसे.

पंडितजी पुढे म्हणाले की, लहान गावांमधले कार्यक्रम गावामधल्याच कम्युनिटी फार्मस् वर आयोजित केले जात असत. विशेष म्हणजे लहान गावातही सर्व सोयींनी सुसज्ज अशी संगीत व नाटक सभागृहे असत. कार्यक्रमाची व्यवस्था चोख असे. आणि बहुतेक प्रवास विमानानेच होत असल्याने वेळेची बचत होई.

पंडितजींना मी पुढे असा प्रश्न विचारला की आपल्या देशात, संगीत मैफिलीमधल्या रागांची निवड ही साधारणपणे मैफिलीच्या वेळांना अनुसरून केलेली असते. येवढंच नव्हे तर संध्याकाळच्या मैफिलीत सकाळचा राग गायला तर तो रसिक श्रोत्यांना लगेच खटकतो. त्यादृष्टीने रशियात रागांची निवड करतांना तुम्ही कोणते निकष लावलेत. यावर अभिषेकींजी म्हणाले की त्यांना स्वतःला राग गाण्याच्या समयाबद्दलची बंधने फारशी संयुक्तिक वाटत नाहीत. कर्नाटक संगीतात राग गाण्याच्या वेळेला अवास्तव महत्त्व दिलं जात नाही, असंही त्यांनी नमूद केलं.

रशियातील मैफिलींसाठी रागांची निवड करतांना मी बरंच स्वातंत्र्य घेतलं. असं त्यांनी प्रांजळपणे मान्य केलं. बहुतेक सगळ्याच मैफिली संध्याकाळी सहा वाजता असत. त्यामुळे केवळ मारवा, मधुवन्ती न गाता यमन, मारुविहाग, मालकंस या रागांचाही मधून मधून मैफिलींमधे समावेश केला. मात्र कठीण आणि अप्रचलित राग गाण्याचे त्यांनी कटाक्षाने टाळून, साधारणतः भारतात लोकप्रिय ठरलेल्या सोप्या रागांचीच निवड केली.

या संदर्भात अभिषेकींचं असं मत पडलं की रशियासारख्या भिन्न भाषिक आणि भिन्न संस्कृतीच्या देशात जेव्हा आपलं संगीत पेश करायचं असंत तेव्हां

प्रत्यक्ष समोरच्या श्रोत्यांना काय समजेल, रुचेल आणि पचेल ते पाहून लोकप्रिय आणि समजायला तुलनेनं सुलभ अशा संगीताचीच निवड करायला हवी. त्यामुळे खन्या अर्थी, आपल्या देशातल्या मैफिलीचं केवळ minioture स्वरूपच कलावंत हा बाहेरदेशी सादर करू शकतो. कारण प्रेक्षक हे प्रत्यक्ष संगीताशी अपरिचित, संस्कृती - भाषा भिन्न, वेळ तुटपुंजा आणि अनोखं वातावरण. त्यामुळे कलावंताच्या ज्ञानाचा जेमतेम पंचवीस टक्के हिस्साच अशा श्रोत्यांसमोर येऊ शकतो. पण परक्या देशात गातांना त्या गोष्टी गृहीतच धरायला हव्यात.

जितेंद्र अभिषेकींनी आपल्या मैफिली सादर करीत असतांनाच, रशियन कलाकारांचंही बारकाईनं निरीक्षण केलं. त्याबद्दल ते म्हणतात की, रशियन कलाकार आणि भारतीय कलाकार यांच्या आर्थिक-सामाजिक दर्जात खूपच तफावत आहे. अमेरिका किंवा युरोपप्रमाणेच रशियामधेही कलाकारांच्या वाट्याला भरपूर सन्मान आणि मानमरातब येतो. काम आणि मेहनत पुरेपूर करून घेतली जाते हे खरं असलं तरी आर्थिक काळज्या, चिंता त्यांना पेलाव्या लागत नाहीत. संगीताचा प्रचारही अमाप असल्याने प्रत्येक गावात मोठमोठे वाद्यवृंद (Philharmonic Orchestra) चर्चसंगीत (Choirs) आणि नृत्यनाट्ये (Ballets) अशी परिपूर्ण रशियन संगीताची रेलचेल आढळते.

त्यामुळेच रशियन संगीत हे फार प्रगत झालेलं आहे. त्या देशात अनेक जगप्रसिद्ध संगीत रचनाकार (composers) होऊन गेले. गावागावात शनिवार-रविवारी संगीताचे आणि वाद्यवृंदांचे कार्यक्रम आयोजित केले जातात. आणि कलावन्तांना प्रोत्साहन देण्यासाठी श्रोतेही मोठ्या संख्येनं आवर्जून उपस्थित रहातात. त्यामुळे अगदी सामान्य लोकांमधेही संगीताची आवड आणि जाण ओतप्रोत भरलेली आढळते.

रशियन लोकांना व्यक्तिस्वातंत्र्य हे एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंतच आहे, हे राजकीय किंवा सामाजिक दृष्ट्या कितीही खरं असलं, तरी संगीताचे बाबत मात्र ती बंधने नक्कीच शिथिल झालेली आढळतात. चांगलं युरोपियन संगीत तर रशियात ऐकलं जातच, पण तरुण पिढीमधे अमेरिकन पॉप संगीताचीही लोकप्रियता भरपूर आहे. म्हणजे कलेचा आस्वाद घेण्याबाबत तरी लोकांना

पुरेसं स्वातंत्र्य आहे, ही समाधानाची बाब म्हणता येईल.

अभिषेकींनी या संदर्भात आणखी एक मुद्दा पुढे आणला. तो असा की, रशियाचे युरोपियन-रशिया आणि एशियन-रशिया असे दोन विभाग पाडता येतात. त्यापैकी एशियन भागातील संगीताचं पौर्वात्य देशांशी अधिक साधार्य जाणवतं. तेव्हा त्या लोकांमधे भारतीय संगीताचं आवड लवकर निर्माण होऊ शकेल हे निश्चित. मात्र त्यादृष्टीने अजून खूप प्रयत्न व्हायला हवेत.

संगीतावरची चर्चा बरीच सविस्तर झाली होती. म्हणून मी पंडितजींना एक दोन अगदी जुजबी स्वरूपाचे सामान्य प्रश्न विचारले. संगीत तर ठीक आहे पण रशियात खाण्यापिण्याचे मात्र काहीसे हालच होतात. मॉस्कोपासून सैबेरियापर्यंत सगळीकडे एकाच चवीचं जेवण. पण नाईलाजानं जमवून घ्यावं लागतं. असा ओझरता उल्लेख त्यांनी केला. बोलणं आणि संवाद सगळे दुभाष्यांमार्फतच करावे लागत असल्याने काहीसे त्रोटक आणि बंधनकारक वाटतात. भाषेच्या अडचणीमुळे पुरेसं मोकळेपणी बोलता येत नाही हे तर खरंच पण इतर वेळाही दुभाष्यांवर बरीच कडक बंधने असल्यामुळे, रशियामधल्या फक्त चांगल्या चांगल्या गोष्टीचाच परिचय होऊ शकतो. रशियन बाजापेठाही युरोप किंवा अमेरिकन बाजारपेठांप्रमाणे आकर्षक किंवा भुरळ पाडणाऱ्या नाहीत. त्यामुळे खरेदीबाबत पर्यटकांना विशेष आकर्षण नसतं.

अभिषेकीजी, रशियाचा महिन्याभराचा निमंत्रित संगीत दौरा करून आल्यानंतर, संगीताबद्दलचा कोणता मुद्दा तुम्हाला वाचकांसमोर प्रकर्षानं पुढे आणावासा वाटतो ?

या माझ्या अखेरच्या प्रश्नाला अभिषेकींनी मोठं मार्मिक आणि चिंतनशील उत्तर दिलं. ते म्हणाले, संगीत आणि नृत्य या गोष्टी राजकीय प्रतिकूलते मधूनही दोन देशांना जवळ आणू शकतात. कारण त्यांना एक युनिहर्सल अपील असतं. त्यामुळे बाहेरच्या देशात गेल्यानंतर आपल्या कलाकारांनी त्यांची कला ही चांगल्यात चांगल्या रीतीनेच पेश करायला हवी. (लोकांची अनभिज्ञता गृहित धरून संगीताचा दर्जा कमी करणे केव्हांही योग्य ठरणार नाही).

ते पुढे म्हणाले की, संगीत-कलांच्या देवाण-घेवाणीचे असे प्रयत्न

अव्याहतपणे व्हायला हवेत. आणि ते देखील केवळ व्यक्तिगत पातळीवर नव्हे, तर सरकारी पातळीवरुनच कलावन्तांना योग्य त्या सोयी-सुविधा उपलब्ध व्हायला हव्यात. तरच रशिया व भारतासारख्या दोन भिन्न प्रकृतीच्या देशांमधे संगीत-दुवा साधला जाईल.

रशियाच्या या वास्तव्यात अभिषेकीजींनी चाळीस तासांचं भारतीय अभिजात संगीत मागे ठेवलं आहे. आणि तितकेच मौलिक अनुभव परतही आणले आहेत. त्यांच्या प्रयोगशीलतेला त्यामधून कोणती चालना मिळते आणि नवीन काय आकार घेतं तेच आता बघायचं !

१५ सप्टेंबर १९९२ मध्ये पंडित जितेंद्र अभिषेकी यांच्या वयाची साठ वर्ष पूर्ण झाली. योगायोगाची बाब म्हणजे, त्यांचा ६१ वा वाढदिवस भारतात साजरा न होता, अमेरिकेच्या संगीत दौऱ्यांमधेच संपन्न झाला. त्या परदेश दौऱ्यावर निघण्याआधी, दौऱ्यांच्या उद्दिष्टांबद्दल घेतलेली त्यांची ही धावती मुलाखत

पं. जितेन्द्र अभिषेकी - परदेशदौऱ्यावर निघतांना

महाराष्ट्र आणि गोव्याचे ख्यातनाम गायक पद्मश्री पंडित जितेंद्र अभिषेकी यांची ऑगस्ट महिन्यात मध्यप्रदेशचे मुख्यमंत्री श्री.पटवा यांनी भोपाळच्या भारत-भवन या कला अँकडमीचे नवे विश्वस्त म्हणून इतर चार विश्वस्तांसमवेत निवड केली. पं.जितेन्द्र अभिषेकी यांनी उत्तर हिंदुस्थानी मौखिक संगीत, मराठी नाट्यसंगीत आणि विविध प्रकारच्या संगीतरचनांचं जे भरीव कार्य केलेलं आहे, त्यादृष्टीने त्यांना प्राप्त झालेला हा सन्मान योग्यच ठरायला हवा.

या महिन्यातच श्री.अभिषेकी यांच्या वयाला साठ वर्ष पूर्ण होत आहेत आणि योगायोगाची बाब अशी की त्यांचा हा एकसष्टावा वाढदिवस, भारतात न साजरा होता अमेरिकेतील संगीत-दौऱ्यांचे स्वरूपात संपन्न होणार आहे. आतापर्यंत श्री.अभिषेकी यांनी भारताबाहेरही दीर्घकाळाचे असंख्य संगीतदौरे केलेले आहेत. त्यात प्रामुख्यानं इंग्लंड, अमेरिका, कॅनडा, युरोप, आखाती देश, आफ्रिका आणि रशिया या देशांचा आवर्जून उल्लेख करायला हवा.

(रशिया दौऱ्यानंतर मी त्यांची जी मुलाखत घेतली होती, ती लोकसत्ताच्या ६ ऑगस्ट ८८ च्या अंकात प्रसिद्ध झाली होती) पाश्चात्य देशांच्या तुलनेने रशियामधे निवासी भारतीयांची संख्या बरीच मर्यादित आहे. त्यामुळे रशियामधले बहुसंख्य कार्यक्रम, तेथील रशियन श्रोत्यांसाठीच आयोजित केले गेले होते. परंतु अमेरिका-कॅनडा आणि इंग्लंडमधील मैफिलींचं स्वरूप बरंच वेगळं असत. तेव्हा श्री.अभिषेकी यांचे पश्चिमी देशांमधील कार्यक्रमांबद्दल काय

विचार आहेत हे जाणून घेण्यासाठी, यावेळेस, त्यांचा दौरा सुरु होण्याआधीच त्यांचेशी या विषयावर बातचीत केली. दिनांक पाच सप्टेंबरपासून, सुमारे तीन महिन्यांचा त्यांचा संगीत दौरा सुरु होतो आहे. त्याआधी त्यांचेशी झालेली काही प्रश्नोत्तरे.

मी म्हटलं की बन्याच वर्षानी तुम्ही या परदेशा दौऱ्यावर निघाला आहात तर हा दौरा आखला कसा गेला आणि काही विशिष्ट उद्देशानं तुम्ही पश्चिमीप्रयाण करीत आहात का ?

त्यावर पंडितजींचं उत्तर असं होतं की, तिकडून कार्यक्रमांची निमंत्रणे तर वारंवार येत होती. पण इथे घेतलेल्या असंख्य कामांमुळे आणि जबाबदाऱ्यांमुळे मी त्याकडे फारसं लक्ष देत नव्हतो. मी आता जो जातो आहे, तो यापूर्वीही सहज जाऊ शकलो असतो. पण पाश्चिमात्य देशांचा मैफिल-दौरा म्हणजे मला फारसं काही वाटत नाही. कारण यापूर्वी मी पाचसहा वेळां जाऊन आलो आहे. परंतु आता रामकृष्ण मिशनच्या लोकांनी विशेष आग्रह धरल्यामुळे जाण्याचं नव्हकी केलं आहे.

माझा पुढचा प्रश्न असा होता की तीन महिन्यांच्या कालावधीत साधारण किती कार्यक्रम करण्याचा तुमचा मानस आहे, ते कोणत्या श्रोत्यांसाठी आणि कार्यक्रमांचं स्वरूप काय असेल.

या काळात आदमासे तीस-पस्तीस मैफिली व्हाव्यात असा अंदाज आहे. त्यापैकी निम्याहून अधिक कार्यक्रम निवासी भारतीयांसाठी असतील हे निश्चितच. परंतु त्याव्यातिरिक्त, पाश्चिमात्य श्रोत्यांसाठी काही कार्यक्रम युनिव्हर्सिटीजमधेही करणार आहे. ते कार्यक्रम भाषण व प्रात्यक्षिके या स्वरूपातच असतील. पण मी यापूर्वी बघितलं आहे की युनिव्हर्सिटीमधल्या श्रोत्यांना सुध्दा, भाषणं विशेष आवडत नाहीत. त्यामुळे नुसती भाषणं आणि संगीत काहीच नाही असा प्रकार मात्र मी होऊ देणार नाही. त्यांना आपल्या संगीताबद्दलची योग्य ती माहिती तर अवश्य द्यायला हवी. पण गाण्याची जोड दिली तरच ती योग्यरित्या उकलून दाखवता येते.

अमेरिकन किंवा इंग्लंडमधील संगीत अभ्यासूंसाठी काही मास्टर

क्लासेस वगैरे घेणार का या माझ्या जिज्ञासेला उत्तर देतांना श्री.अभिषेकी म्हणाले : मास्टर क्लास वगैरे तिथे गेल्यानंतरच ठरवावं लागेल. पण ज्यांना आपण जाणकार श्रोते म्हणू शकू असे रसिक सगळ्यांच देशांमधे असतात. आणि आपलं भारतीय संगीत गोच्या लोकांना समजू शकत नाही हा आपला गैरसमज आहे. परदेशांमधले अभ्यासू श्रोते सुध्दा अत्यंत चांगल्या रीतीनं आपलं संगीत ऐकतात. त्यांचा रागांचा अभ्यासही असतो. त्यांनी थिअरी चांगली केलेली असते आणि विशेष म्हणजे अभ्यासू-वृत्तीनं त्यांनी भारतीय संगीत भरपूर ऐकलेलं असतं. फक्त आपलं मौखिक शास्त्रीय संगीत शिकणं मात्र त्यांना फार कष्टप्रद वाटतं. कारण त्यांचा पिंडच वेगळा असतो. याच विधानाला पुष्टी देण्यासाठी अभिषेकींजी पुढे म्हणाले, पूर्वी माझ्याकडे बरेचसे गोरे विद्यार्थी शिकत होते. ते विद्यार्थी आमच्याकडच्या इतर विद्यार्थ्यांपेक्षा अधिक सखोल अभ्यास करतात. पण भारतीय मौखिक संगीत हे बरचसं सबजेक्टीव्ह आहे. त्यात शब्द, लय आणि संगीत यांचा अतूट असा संबंध आहे. कंठसंगीतात उच्चार, आचार, विचार, संस्कृती आणि परंपरा या सगळ्यांचंच महत्त्व आहे. त्यामानानं वाद्यसंगीताची गोष्ट बरीच वेगळी आहे. ते तुम्ही भाषा आणि उच्चार न जाणताही नुसत्या श्रवणानं रिप्रोड्यूस करू शकता. तेढ्वां भारतीय शास्त्रोक्त कंठसंगीतासाठी भाषा आणि उच्चारांची उत्तम जाण असली आणि वर्षानुवर्ष मेहनत / प्रॅक्टिस करण्याची तयारी असली, तरच खच्या अर्थी ते आत्मसात करता येऊ शकतं. आपलं संगीत, विशेषत: मौखिक संगीत हे केवळ कागदावर नोटेशन्सच्या स्वरूपात वाचून शिकता येत नाही. तर ते प्रत्यक्ष गुरुमुखामधूनच ऐकून ऐकून वाढवावं लागतं.

पांश्चिमात्य अभ्यासू श्रोत्यांबद्दल आणि इच्छुक शिष्यांबद्दल श्री.अभिषेकी यांनी बराच सखोल विचार केला आहे, हे त्यांच्या वरील विवेचनावरून प्रकर्षानं जाणवलं.

यापुढचा ओघानं येणारा प्रश्न असा होता की परदेशात स्थायिक झालेल्या भारतीय श्रोत्यांबद्दल अभिषेकी यांचं आतापर्यंतच्या अनुभवांमधून बनलेलं मत काय होतं ? श्री.अभिषेकींजींचं असं प्रामाणिक आणि प्रांजळ मत दिसलं की

भारतमधल्या मैफिली आणि परदेशस्थ भारतीयांसमोरच्या मैफिली यात त्यांना फारसा काहीही फरक आढळला नाही. त्यांचं म्हणणं असं की, परदेशात जे भारतीय लोक जातात, ते कल्चरली बरेचसे conscious असतात. ते कुठलीही कला ही तुलनात्मक पातळीवर, उत्तमरीत्या समजू शकतात. त्याच नियमानं ते गाणंही समजू शकतात. शास्त्रोक्त गाण्याचे जरी त्यांना डिटेल्स् कळले नाहीत, तरी चांगलं-वाईट गाणं नव्कीच समजतं. त्यामुळे परदेशात गातांना सुध्दा मला अमूक गावं, तमूक गांव किंवा हे फार बडे आहेत म्हणून त्यांच्यासाठी काही वेगळं गावं असं कधीच वाटत नाही. या उत्तराला जोडूनच मी पंडितर्जींना आणखी एक सवाल टाकला की, भारतामधे साधारणपणे तुमच्याबद्दल असं म्हटलं जातं की प्रत्येक मैफिलीमधे तुम्ही काही तरी वेगळं, नाविन्यपूर्ण गाणं श्रोत्यांना देण्याचा प्रयत्न करीत असता आणि बरेचदा इतर गायक कधीच गात नाहीत असे अनवट रागही तुम्ही आवर्जून गाता. तेहा या दौच्यावर असतांना तुम्ही प्रचलित रागच प्रामुख्यानं गाणार की दुर्मिळ राग मुद्दाम ऐकवणार ?

अभिषेकर्जींनी याप्रश्नाच्या उत्तराला असा आरंभ केला; बच्याचशा संगीताची फर्माईश तिथूनच होते. आणि विशेष म्हणजे इथे राहून लोक ऐकू शकत नाहीत इतकं संगीत तिथे त्यांनी ऐकलेलं असतं. त्यांच्याकडे संगीत ऐकण्यासाठी उत्तम सिस्टम्स असतात आणि ऐकायला भरपूर वेळही असतो. त्यामुळे सोपं अगर कठीण गाणं ऐकवण्यापेक्षाही, चांगलं गाणं ऐकवणं हाच मूळ उद्देश मी समोर ठेवतो. आणि मी साधारण सगळ्याच प्रकारचं संगीत ऐकवतो. आता एखादा महाराष्ट्र-मंडळात कार्यक्रम असला, तर मराठी गावंच लागतं. पण तिथे (विशेषेकरून इंगलंड आणि अमेरिकेतले) लोक चांगलं आणि शिस्तीत गाणं ऐकतात.

अशाप्रकारे, परदेशस्थ भारतीय रसिक श्रोते आणि गोरे अभ्यासू श्रोते यांचेबद्दलचे आपले पूर्वानुभव पंडितर्जींनी स्पष्टपणे विषद केल्यावर काही तांत्रिक प्रश्नच बाकी होते. ते म्हणजे वाद्ये, साथसंगत, प्रकृतीमानाची काळजी घेणे इत्यादींबद्दल. ती माहिती साधारण अशी सारांश-रूपानं या वेळेच्या दौच्यासाठी मी तानपुरा, हार्मोनियम आणि तबला ही तीनही वाद्ये आणि वादक बरोबरच

नेणार आहे. कारण प्रत्येक ठिकाणी कार्यक्रमाचे आधी वाद्ये आणि वादक यांची जुळवाजुळव करणं किंवा शोधणं फार कठीण आणि त्रासाचं असतं. (तबल्यासाठी श्री.मंगेश मुळे, हार्मोनियमसाठी श्री.सुधीर नायक आणि स्वरसाथीला पंडितजींचे चिरंजीव श्री.शौनक अभिषेकी हे त्यांचेबरोबर जात आहेत) प्रवास करतांना वाद्ये बरोबर नेण्याचा थोडासा त्रास होतो. पण धुळीचा त्रास नसल्याने आणि वातावरण शुद्ध-स्वच्छ असल्यामुळे, वाद्ये चांगली रहातात.

तिथल्या खाद्यपदार्थाचाही आवाजावर किंवा घशावर अनिष्ट परिणाम न होता उलट प्रकृतीमान चांगलेच रहाते. त्यामुळे adjust व्हायला वेळ लागत नाही.

शेवटचा प्रश्न माझ्या मनात घोळत होता तो असा की भारताबाहेर आता खूप कलावंत आपली कला पेश करण्यासाठी दौरे काढतात. तर या दौच्यांमधून नक्की काय साध्य होऊ शकतं ?

आपल्या संगीत परंपरेचा शक्य होईल तेवढा प्रचार-प्रसार करून परदेशी श्रोत्यांमधे आवड निर्माण करणं, त्यांना appreciation शिकवणं हा तर उद्देश असतोच, पण देशापासून, घरापासून वर्षानुवर्षे दूर रहाणाऱ्या आपल्या भारतीय बांधवांना “live” मैफिलींचा आनंद मिळवून देणं हा देखील एक महत्त्वाचा दृष्टिकोन असतो. त्यांच्या मुलांमधेही मैफिलींच्या निमित्ताने आपल्या संगीताबद्दल गोडी, कुतुहल निर्माण होऊ शकतं आणि आपल्या देशात राहून आत्मसात केलेली कला, ज्ञान दूरदेशी पोहोचवलं याचं कलाकारालाही समाधान असतं.

पंडित जितेन्द्र अभिषेकींच्या तीन महिन्यांच्या प्रदीर्घ संगीतदौच्याला शुभेच्छा देऊन आणि परतल्यानंतर तिकडच्या अनुभवकथनाचं आशासन घेऊनच मी त्यांचेशी केलेली ही औपचारिक - अनौपचारिक बातचीत समाप्त केली.

भक्तिसंगीताची अभिव्यक्ती : पं.जितेंद्र अभिषेकी

पार्श्वभूमी

पं.जितेंद्र अभिषेकींनी या जगाचा निरोप घेऊन दीर्घकाळ लोटला. पण अजूनही विचार करतांना त्यांची अनुपस्थिती मनाला जाणवतच नाही. त्यांचे ध्वनिमुद्रित सूर कानांवर पडले की त्यांच्या अस्तित्वाचा भास झाल्यावाचून रहात नाही. वाटतं ते अजून या पृथ्वीतलावरच आहेत. अगदी पूर्वी होते तसेच ! रंगात आले की खूप गप्पा मारणारे, पण एरवी मात्र अगदी अबोल, आत्मचिंतनात गढलेले, मितभाषी. आतल्या आंत सतत सूर जुळवत बसलेले असावेत असं वाटे. पण त्यांचं मौनही किती वेळा खूप काही बोलून जाई. ते खन्या अर्थी संगीत जगतात, असं वारंवार जाणवे. पण त्यांच्या भावना ते चारचौधांमधे मोकळेपणी कधीच व्यक्त करीत नसत. साऱ्या भावना, सारं चिंतन जणू काही सूरांच्या आविष्कारांसाठी जपून ठेवीत आहेत असं वाटे.

असं म्हणतात की, मेष राशीच्या लोकांना कुठलीही गोष्ट सहजसाध्य आणि सुलभरीत्या प्राप्त होत नाही, तर त्यासाठी खूप धडपड मेहनत, कष्ट घ्यावे लागतात, खडतर तपश्चर्या करावी लागते. या उक्तीचं ते एक ज्वलंत उदाहरण होते. त्यांचं गाणं, आवाजाच्या प्रतिकूलतेमधून खूप कष्टानं आणि मेहनतीनं कमावलेलं आहे हे वारंवार जाणवे. तरीही त्यांच्या सूरांना जो सुरेलपणा होता, आणि अन्तःकरण हेलावून टाकण्याची जी गहराई होती, त्यामुळे ते गाणं काळजाला खोलवर जाऊन भिडत असे.

प्रत्यक्ष त्यांच्या मैफिली कशा असत ते भक्तिसंगीताची अभिव्यक्ती या खालील वर्णनावरून प्रतिबिंबित व्हायला हरकत नसावी.

भवित्वसंगीताची अभिव्यक्ती : पं.जितेंद्र अभिषेकी

रामकृष्ण मठाचा नितान्तरम्य परिसर.

मठाला साजेसं शान्त - उदात्त वातावरण.

पुष्पवाटिका आणि वृक्षवेळीनी सजवलेलं

एका टोकाशी आश्रमाची भव्य वास्तू

नवेपणाच्या खुणा स्पष्टपणे दाखवणारी.

वास्तूपासून काहीसा विलग आणि आलिप्त वाटणारा

आकाशाशी नातं सांगणारा उंच उंच जिना.

वरच्या सभामंडपाची विशालता नजरेत भरणारी

सभोवती नजर टाकली, की नुसतं पर्वती दर्शनच नव्हे,

तर साच्या पुण्याचंच दर्शन घडवणारी.

सुंदरशा गालिचानं आच्छादलेलं व्यासपीठ.

प्रत्यक्ष सभागृहाच्या छताखाली भारतीय बैठक

तर मांडवाखाली खुर्च्याची मांडणी.

स्वामी विवेकानंदांच्या एकशे पंचवीसाव्या जयन्तीचा सोहळा.

स्वामीजी आणि रामकृष्णांच्या नजर खिळवून ठेवणाऱ्या तसबिरी

त्यांना गेंदेदार गुलछडींचे भरघोस हात घातलेले

सारं वातावरण सुगंधी, पवित्र आणि निर्मळ.

सभागृह उत्सुक श्रोत्यांनी तुङ्गुंब भरलेलं.

व्यासपीठावर पं.जितेंद्र अभिषेकी विराजमान झालेले. भोवती साथीदार आपापली वाद्ये सरसावून बसलेले. घडचाळात सहा वाजतात.

पण त्याआधीच पंधरा मिनिटे, पंडितजी व्यासपीठावर दाखल होतात.

वाद्ये आधीच सूरात जुळवलेली असतात.

आणि साच्यांचे शास रोखले जातात. रामकृष्णमठाचे उपमहाध्यक्ष श्रीमान् स्वामी तपस्यानंद महाराज - गायक आणि साथिदारांचा परिचय करून द्यायला

- व्यासपीठावर येतात. भव्य, प्रभावी व्यक्तिमत्त्व, भगवा पेहेराव. धीरगंभीर आवाज आणि चेहच्यावर ज्ञानाचं तेज. अभिषेकींचा परिचय फारसा आवश्यक नसतोच. भक्तिसंगीताचा - अभंगवाणीचा - भजनांचा - साक्षात् खजिनाच लोकांसमोर प्रगटलेला असतो. सान्यांची उत्सुकता शिगेला पोहोचलेली असते. अभिषेकींच्या मुखातून पहिले दोन श्लोक बाहेर पडतात. आणि त्या धीरगंभीर नादब्रम्हानं... सारे श्रोते एकाएकी तटस्थ बनतात. श्वास रोखले जातात. तोच पहिल्या अभंगाचे शब्द कानी पडतात...

“जेथोनी उद्घार, प्रसवे ॐकार”, ॐ किती अद्भूत उच्चार.... सान्या नादब्रम्हाचा आनंद ज्यात एकवटला आहे तो उगम ! भूपाच्या शांत सूरांमधे गुंफलेला अभंग. रागाला पोषक अशी सायंकाळची वेळ आणि भक्तिसंगीतानं भारावून गेलेले रसिक श्रोते. काही अभिषेकींच्या भक्तिसंगीताचे चाहते - तर काही स्वामीजींचे आणि माताजींचे परमभक्त.

दोन्ही प्रकारच्या श्रोत्यांचा सुंदर मिलाफ झालेला. आणि सर्वांच्या अन्तःकरणात भाव एकच दाटलेला.

सूरांची किमया जादूगार ठरलेली असते. मराठी अभंगाच्या अन्तामधूनच हिंदी भजनाचा उगम होतो.

॥ कितक दिन हरिसुमिरन बिन खोये ॥

परमेश्वराच्या दर्शनाची अतीव ओढ -

अभिषेकींच्या हूरहून लावणाऱ्या सूरांमधून निथळते. आणि सारे श्रोते काळजाला भिडणाऱ्या त्या सूरांमधे हरवून जातात. पाठोपाठ नानकाची एक रचना कानांवर पडते....

“मेरो सुंदर कहो मिले कित गली”

श्रोतृवृद्द संमिश्र असतो. मराठी आणि हिंदी भाषिक. सान्यांनाच गायनाचा समसमान आनंद वाटून द्यायचा असतो. त्यामुळे आता दोन मराठी अभंग सादर होतात.

॥ अबिर गुलाल उधळित रंग - नाथाघरी नाचे माझा सखा पांडुरंग ॥

या अभंगाची लोकप्रियता अवर्णनीयच ! त्यामुळे मराठी श्रोते खुश होतात.

सरसावून बसतात. विडुलाशी जवळीक सांगणारा, अंतरीची व्यथा बोलकी करणारा हा अभंग, आम्ही जातीहीन, दीनदुबळे, उंभरठा ओलांडू न शकणारे मग विडुला... तुझं दर्शन तरी आम्हाला कसं होणार? अभिषेकींच्या कंठातून सारी व्यथा - आर्तता शब्दात उतरते. अभिव्यक्तीला भूपाचे, शुद्ध कल्याणाचे, भूपाळी कल्याणाचे सूर असतात. मोहन दरेकर, शौनक अभिषेकी आणि हेमंत पेंडसे - सूरात सूर मिसळतात. तिघांमधेही सुरेलपणा असतो आणि अभिषेकींच्या गाण्याचा ठसाही.

तबल्यावर भरतकुमार कामत असतात. भजनी धुमाळी आणि लग्ग्यांच्या करामतींनी ते श्रोत्यांची मनं जिंकून घेतात. जोडीला घोरपडकरांची मृदुंगाचीही साथ असते. ते तर वारकरीच! त्यामुळे भक्तीसंगीताला उठाव येतो, भरीवपणा येतो. वातावरणनिर्मिती होते आणि श्रोत्यांचे भान हरपते. हार्मोनियमच्या मागे सुधीर नायक बसलेला असतो. जेमतेम अठरा वर्षांचं वय, किंचित नव्हस चेहरा. पण साथ मात्र उत्तम करतो. पहिलीच वेळ असूनही बुवांची शाबासकी मिळवतो. साच्या कलाकारांना आणि नव्या वादकांना प्रोत्साहन देण, सांभाळून घेण हे अभिषेकींचं वैशिष्ठ्यच. पण तरीही संच जमतो. “सुखाचे जे सूख चंद्रभागेतटी”

शुद्ध सारंगाच्या सुरावटीमधला विडुलाचा दुसरा अभंग पण विडुलाच्या साजिच्या गोजिच्या रूपाचं वर्णन करणारा. मन उल्हासित बनवणारा विडुलाचं दर्शन घडवणारा. त्यामागोमाग सिद्ध भैरवामधला कबीराचा एक दोहा येतो “अवधू सो जोगी गुरु”

बाहेर पावसाची रिमझिम चालू असते. पण आंत मात्र श्रोते स्वरांमधे भिजत असतात. अभिषेकींचा सूर कंठामधून निघतो का हृदयातून? संभ्रम वाटावा इतका तो परिणामकारी असतो. ऐकणाऱ्यांची समाधी लागते. कारण शब्द ध्वनीरूप घेऊन साकार होत असतात, सूरांनाच अर्थ प्राप्त झालेला असतो आणि भक्तिसंगीताची अनुभूति, ऐकणाऱ्याला तृप्त बनवते. दोन तासांचा वेळ कापरासारखा उडालेला असतो. आता फक्त शिलुक असते भैरवीच. अभिषेकींचा अत्यंत आवडता राग. कवनंही अगणित.

त्यामुळे कोणती भैरवी बाहेर पडणार - याकडे साच्यांचे कान लागलेले असतात. पण त्याआधी एक गोड कार्यक्रम असतो. स्वामीजी अभिषेकींचं कौतुक करतात, सादिच्छा देतात आणि आशिर्वादही. असंच उत्तमोत्तम भक्तिसंगीत त्यांच्या कंठात राहो. अर्थात् हे आभारप्रदर्शन / हिंदीमधून असतं. साच्या साथीदारांसकट अभिषेकींचा सत्कार केला जातो. श्रीफळ आणि जरीकाठी पांढऱ्या शुभ्र उपरण्यांची भेट देऊन. श्री.दुबे आणि श्री.विनायक नगरकर या दोघांनीही आजचा कार्यक्रम यशस्वी करण्यासाठी खूप मेहनत घेतलेली. पण सारी सेवा स्वामीजींच्या चरणांशी ऋजू होते.

“शिवके मन शरन हो - जब प्राण तनसे निकले
जिव्हापर हर भजन हो - जब सास तनसे निकले”

कोमल सूरांची सारी जादू ओतून, कसब पणाला लावून अभिषेकी गात असतात. श्रोत्यांची हुरहुर वाढते. दोन तासांची नादसमाधी भंगते. काहीतरी संपल्याची, हरवल्याची जाणीव होते. तरीही मन तृप्त झालेलं असतं.

कारण हवीहवीशी वाटत असतांनाच भजन-भक्तिसंगीताची ती मैफिल संपलेली असते. घरी नेण्यासाठी आणि जतन करण्यासाठी, आठवणींचा ठेवा मात्र प्रत्येक रसिकाच्या मनात दाटून आलेला असतो. टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट होतो. अभिषेकींवरही अभिनंदनांचा वर्षाव होतो. पण त्यांनी सारं श्रेय आधीच परमेश्वराच्या आशिर्वादांना देऊन टाकलेलं असतं !

पार्श्वभूमी

सुमारे १९८५ च्या आसपास, पुण्याच्या लाडक्या चित्रकार श्रीमती शोभा पत्करींशी माझा पहिला परिचय झाला. हळूहळू त्या परिचयाचं मैत्रीमधे रुपांतर झालं आणि मग आम्ही दोघींमधे एक अनौपचारिक करार झाला की जेव्हां शोभाताईच्या पॅटिंग्जची प्रदर्शनं भरतील, तेव्हां त्या प्रदर्शनाच्या विषयावर एक विश्लेषणात्मक लेख मी लिहायचा. आणि ज्यावेळेस मी कॅन्सरवर पुस्तक लिहीन, त्यावेळेला माझ्या पुस्तकाचं मुख्यपृष्ठ त्यांनी तयार करायचं.

१७ ऑक्टोबर १९८६ ला शोभाताई आणि त्यांचे चित्रकलेमधले गुरु श्री. मुकुंद केळकर या दोघांच्या एकत्र चित्रांचं प्रदर्शन प्रत्यक्ष दिल्लीमधे झालं. दोघेही चित्रकार पुण्याचे पण प्रदर्शन राजधानीत असल्यामुळे, पुणेकरांना त्या प्रदर्शनात मांडलेल्या चित्रांची माहिती व्हावी म्हणून शोभाताईना कबूल केल्याप्रमाणे १७ ऑक्टोबर १९८६ च्या दैनिक सकाळ मधे, त्यावर मी एक सविस्तर लेख लिहिला. शोभाताईनी भारतीय अभिजात संगीत आणि श्री मुकुंद केळकर यांनी पाश्चिमात्य संगीत असे विषय पॅटिंग्जसाठी निवडले होते. त्या दोनही संगीतप्रकारांवर माझा थोडाफार अभ्यास असल्यामुळे दिल्लीच्या त्यांच्या चित्रप्रदर्शनावर - समीक्षणात्मक लेख मी लिहू शकले.

त्या लेखाचं नाव होतं

“सुरांमधे रंग भरणारे कलाकार”

SHOBHA PATKI

मुकुंद केळकर आणि शोभा पत्की

सूरांमधे रंग भरणारे कलाकार

भारताच्या राजधानीचं शहर, त्या शहरामधलं, ललितकला अकादमीचं भव्य केंद्र, दिवस आहे १५ ऑक्टोबरचा; आणि वेळ संध्याकाळी सहाची. या कलाप्रदर्शनाच्या उदघाटनासाठी प्रमुख पाहुणे लाभले आहेत, ऊर्जामंत्री श्री वसंतराव साठे.

पण प्रदर्शन कुणी भरवलं आहे ते मात्र सांगायचं राहूनच गेलं. कारण प्रदर्शनाचे दोनही कलाकार आहेत घरचेच. म्हणजे अगदी आपल्या पुण्यामधलेच. त्यामुळेच चोखांदळ रसिक म्हणून महाराष्ट्रभर ख्याती असणाऱ्या आम्हा पुणेकरांना, या कलावंतांचा फारसा परचिय करून द्यावाच लागणार नाही. कलाकार आहेत. सौ.शोभा पत्की आणि प्राध्यापक मुकुंद केळकर.

ही मराठी कलाकार मंडळी, दिल्लीपर्यंत कशी जाऊन पोहचली ? केवळ त्यांच्यामधल्या अद्वितीय कलागुणांमुळेच. त्याशिवाय पुणे, मुंबई, बंगलोर वगैरे ठिकाणाच्या अनेक प्रदर्शनांमध्ये पूर्वी त्यांनी जे यश, कीर्ती आणि लोकप्रियता संपादन केली आहे त्यामुळेही.

कुठलीही सच्ची कला ही खन्या अर्थाने मुक्ततच असते. तिला भाषेचं बंधन नसतं, तसंच प्रांतांच्या किंवा देशांच्या सीमारेषांमधेही खरी कला अडकून पडत नाही. उलट कीर्ती आणि नावलौकिकाच्या स्वरूपात, देशोदेशी फैलावत रहाते.

केवळ महाराष्ट्राच्याच नव्हे तर देशाच्या सीमा पार करूनही, या दोन चित्रकारांनी आपल्या कलेची चित्ररूपी प्रतीके, सातासमुद्रापार कॅनडापर्यंत वाहून नेली आहेत. भारतीय संस्कृती आणि परंपरा यांचा वारसा, पाञ्चिमात्य चाहत्यांना फार भुरळ पाडतो. अशा या दूर दूर पर्यटन केलेल्या रंगकर्मींना दिल्ली बहोत दूर असं वाटेलच कसं ?

खुद दिल्लीत प्रदर्शन भरवण्याचा सुध्दा हा त्यांचा दुसरा प्रसंग, पहिल्या प्रसंगी, भारताच्या दिवंगत पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांना त्यांनी आपल्या

कलाकृती, भेट म्हणूनही दिल्या होत्या.

परप्रांतात किंवा दुसऱ्या देशात गेल्यानंतर, कलाकार हे आपल्या कलेचा वारसा, त्या देशापर्यंत पोहोचता करीत असतात. त्याचप्रमाणे, परतीच्या भारतीय प्रवासात कल्पना आणि अनुभव यांच्या स्वरूपात खूप काही परतही आणतात. त्या अनुभवांना कॅनव्हासचं माध्यम लाभलं की त्यातून आणखीही कितीतरी अद्वितीय अशा चित्रकृती निर्माण होतात. विविध देशांमधून, संगीत आणि चित्रकलेची अशी देवाण-घेवाण खूपच होते.

कुठलीही कला ही अखेर परिवर्तनशील समजली जाते. कारण कलेवरचे संस्कार हे काळानुसूप बदलत असतात. कलाकार हा तर जात्याच नाविन्याचा वेध घेणारा आणि कमालीचा महत्वाकांक्षी असतो. त्यामुळेच अर्थात कुठल्याही कलेची प्रगती होते. पुढे पुढे जात रहाणं, हाच कलेचा स्थायीभाव आहे. त्यातून योग्य पार्श्वभूमी लाभली की कला अधीकच फुलते.

सौ. शोभाताई व प्रा. मुकुंद केळकर हे दोघे कलाकार तर आहेतच. परंतु जातीचे शिक्षकही आहेत. सौ. शोभाताईना अभिनयाची कलाही, उत्तमरितीने अवगत आहे. परंपरा आणि आधुनिकता या दोन्ही गोष्टी, आजच्या भारतीय संस्कृतीमधे, हातात हात घालूनच जातात. या दोन्ही गोष्टींचा समन्वय दोघाही कलाकारांच्या चित्रकृतींमध्ये, उत्तमरीत्या साधलेला प्रत्ययाला येतो. नाविन्याची दोघांनाही मनापासून आवड असल्यामुळे, गेल्या सात-आठ वर्षांच्या वाटचालीत, त्यांनी विविध विषय तर हाताळ्ले आहेतच, परंतु नित्य नव्या आणि वैचित्र्यपूर्ण माध्यमांचाही वापर केलेला आहे. त्यात प्रामुख्याने रेझिन, एनॅमेल, धातूंचे पत्रे, प्लॉस्टर, आरसे, कांचा, तैलरंग वगैरेंचा उल्लेख आवर्जून करायला हवा.

सौ. शोभाताईनी, चित्रकला हा विषय घेऊन एम.ए.ची पदवी, प्रथमश्रेणीत संपादन केली. एवढंच नव्हे तर सर्वप्रथम येण्याचा बहुमानही पटकावला. अनेक पारितोषिके आणि सुर्वपदकांच्या तर त्या मानकरी आहेतच, परंतु त्यांनी आतापर्यंत सहभाग घेतलेल्या प्रदर्शनांची संख्याही वरच आहे. महाराष्ट्रातल्या कितीतरी नामवंत संस्थांमधे आज त्यांच्या कलाकृती, भिंतीवर

डॉलाने स्थिरावलेल्या आहेत.

प्रा.मुकुंद केळकर हे स्वतः एस.एन.डी.टी महाविद्यालयात आर्ट आणि पॅटिंग विभागाचे प्राध्यापक आहेत. त्यामुळे त्यांचा व्यवसाय आणि दैनंदिन जीवन हे पूर्णांशानं कलामयच बनलेलं आहे. सौ.शोभाताईना, चित्रांचेबाबत त्यांचे खूपच मार्गदर्शन लाभलेले असल्याने, दोघांच्या कलापद्धतींमधे एकप्रकारची सुसूत्रता दिसते. प्रा.केळकर यांनीही पूर्वी अनेक प्रदर्शने केलेली आहेत. आणि असंख्य पारितोषिकेही मिळवली आहेत. परंतु त्यांनी आजपर्यंत केलेल्या भव्य म्यूरल्सची संख्या बघतली की त्यांचा कल म्यूरल्सकडे अधिक असावा असं प्रकर्षानं जाणवतं. पुण्यात कित्येक सार्वजनिक ठिकाणी त्यांची म्यूरल्स विखुरलेली आहेत आणि अनेक चोखंदळ पुणेकरांनी देखील ती वेळोवेळी वाखाणली आहेत.

या दोघाही कलाकारांना, संगीताची मनापासून आवड आहे. एवढंच नव्हे तर कुठलंही आल्हाददायी संगीत ऐकलं की ते भारावून जातात. अशा वेळी कलाकाराचं मन अधीकच संवेदनाक्षम बनतं. त्यांच्यासारख्या जातीवंत चित्रकारांचं मन जेव्हां सूर, ताल आणि लय यांनी भारावून जातं, ओथंबून येतं, तेव्हां त्या प्रेरणेतून जन्म घेतात, अद्वितीय अशा कलाकृती.

दिल्लीमधे भरलेल्या प्रदर्शनासाठी, या दोघा कलाकारांनी “संगीत” हाच जरा आगळा-वेगळा विषय निवडला आहे, आणि समर्थपणे हाताळलाही आहे. अभिजात संगीत हा तर आपल्या भारतीय संस्कृतीचा अविभाज्य घटक आहेच, पण आजचा चतुरस्र श्रोता, केवळ आपल्या संगीतावरच समाधान मानू शकत नाही. अर्थात् पाश्चिमात्य संगीत ऐकण्याची, किंबहुना आवडीनं ऐकण्याची प्रथा मात्र सध्याच्या नव्या पिढीतच अधिक. वास्तवात, संगीत हे कुठल्या का देशाचं असेना, त्याचा आत्मा तर सूर, ताल आणि लय यांचेमधेच सामावलेला आहे. सूर हे अखेर पाण्यासारखे प्रवाही आणि निर्मळ आहेत. आपणच त्यांच्यात जसे रंग भरू तसेच रंग आणि आकार ते धारण करतात.

श्रीमती पत्की आणि प्राध्यापक केळकर यांनी रंगवलेली ही चित्रे म्हणजे सूर आणि लयींमुळे त्यांच्या मनात उठणारे तरंग किंवा पडसादच आहेत. सौ.

शोभाताईच्या नाजुक कुंचल्यामधून, विविध रागांची रूपं धारण करणाऱ्या दहा कलाकृती अवतरल्या आहेत, तर प्रा.केळकर यांनी पाश्चिमात्य संगीताबद्दलच्या आपल्या भावना, आणि कल्पना दहा चित्रांमधे तैलरंगांनी चित्रित केल्या आहेत. सारीच चित्रे तीन फूट ते साडेतीन फूट अशा भव्य आकाराची आहेत.

प्रा.केळकर हे आजपर्यंत बन्याच परंपरेच्या वर्तुळात वावरत होते. त्यामुळे, पौराणिक विषय, गणपती, निसर्गचित्रे किंवा वेगाचं प्रतीक म्हणून, उधळलेल्या घोड्यांची चित्रेही त्यांनी रंगवली आहेत. परंतु यावेळची त्यांची चित्रे ही भावनिक विश्लेषणात्मक आहेत असं जाणवतं. जुन्या पार्श्वभूमीवर पाश्चिमात्य संगीताच्या सूरांमधून मिळणारी अनुभूति हा अगदी नवाच विषय आणि आविष्कार आहे, पण कलेमध्ये प्रगती करण्यासाठी, नाविन्य आणण्यासाठी, कधी कधी बंडखोरी करावीच लागते. त्यांची बहुतेक सारी चित्रे ही रंग, रेषा आणि रंगांचे विविध ठसे यांचेमधूनच साकार झालेली दिसतात.

उदाहरणार्थ, ऊच्या वाटचाला येणारी असहायता किंवा वैफल्य या भावना, केवळ रंग आणि रेषा येवढ्यांचाच वापर करून त्यांनी आपल्या एकदोन कलाकृतींमधे अत्यंत समर्थपणे चित्रित केल्या आहेत. त्याचप्रमाणे काही रेषांचा वापर, पाश्चिमात्य संगीतामध्ये चढउतार दाखवण्यासाठीही केला आहे. एका धनीलहरीची कंपन मनावर स्थिरावत असतांनाच, शेकडो वायांचा एकत्रीत्या जो झणात्कार होतो, तो अनपेक्षिततेचा धक्का तर देतोच पण तितकाच मोठा वैचित्र्याचा आनंदही देतो. या साऱ्या भावभावना श्री.केळकर यांनी त्यांच्या विविध कलाकृतींमधून प्रभावीपणे चित्रित केल्या आहेत. पाश्चिमात्य संस्कृतीत भोगवादाला अधिक प्राधान्य आहे. त्यामुळे त्यांचं लोकप्रिय संगीत (Pop Music) हे काहींसं भडक आणि धीटाईचं असतं. भारतीय कलाकार, ते संगीत ऐकतांना, अशा भावनांपासून काहीसा आलिप्तच असतो. त्याचं कारण थोडंफार असं असावं की पाश्चिमात्य संगीत कितीही ऐकलं तरी त्यात आपण स्वतःला शोधू शकत नाही. त्या सूरांमधे, स्वररचना किंवा तालरचनांमधे, एक प्रकारची परकीयता किंवा अलिप्तता जाणवत असल्यामुळेच त्या संगीताशी आपण स्वतःचे संदर्भ लावू शकत नाही. पण तरीही त्यात एक वेगळेपण असतं.

भव्यदिव्यता असते किंवा कधी कधी अनाकलनीय गूढताही असते. प्रा.केळकर यांनी या सान्या भावतरंगांचा बारकाव्यानं विचार केल्यासारखा वाटतो. त्यामुळे, पाश्चात्य सूरांना रंग आणि भावना देणारी त्यांची चित्रे खूप काही सांगून जातात.

त्यांच्या ज्या चित्रांमधे मनुष्याकृती आलेल्या आहेत, त्या सगळ्या केवळ प्रतीकात्मक आहेत. सूरांचं रंगांशी असणारं गूढ नातं, रंग, रेषा आणि पोत यांच्या सहाय्यानं उलगडून दाखवण्यावरच त्यांनी अधिक भर दिला आहे.

सौ.शोभा पत्की यांनी काढलेली चित्रे त्यामानाने अधिक पारंपारिक आहेत. कारण भारतीय अभिजात संगीत हा त्यांचा विषयच मुळी काहीसा पारंपारिक आहे. त्यातूनही, ख्री कलाकारांच्या बोटांमधून निघणारा कलाकुसरी नाजुकपणा, मधेच प्रकट होतो. प्रत्येक चित्राला स्केल येण्यासाठी, जिवंतपणा येण्यासाठी किंवा विविध भावभावना व्यक्त करण्यासाठी, पैठण, पध्दतींच्या आकृतींचा वापर, त्यांनी मोठ्या खुबीने आणि संयमाने केला आहे. त्यामध्येही, परंपरा झुगारण्याची थोडीशी बंडखोरी वृत्ती आहेच. परंतु त्यामुळे चित्रांच्या सौंदर्याला बाधा न येता, विषयाचं लालित्य अधीकच वाढलं आहे.

चित्रांचे विषय म्हणून त्यांनी निवडलेले दहा प्रातिनिधीक राग हे पहाटेपासून ते मध्यरात्रीपर्यंत भिन्न वेळी गाण्याची प्रथा असल्याने प्रत्येका रागाची प्रकृती आणि रस वेगळा आहे. त्यामुळे निसर्गाच्या बदलत्या रूपांशी जितका त्यांचा घनिष्ठ संबंध आहे, तितकाच तो निसर्गाशी निगडीत अशा चंद्र, सूर्य, नद्या, ढग, पाऊस आणि वृक्ष वेली, पशु-पक्षी आणि मनुष्यकृतींशीही आहे.

कुठल्याही चित्रासाठी निवडलेला राग हा प्रतीकात्मक असू शकतो, पण आनंद, दुःख, आर्तता या भावना तर विश्वापीच आहेत ना ! त्यामुळे चित्रामधल्या रागाचं नाव जरी कुणा प्रेक्षकाला ओळखता आलं नाही, तरी त्या रागाच्या भावना व्यक्त करणारी प्रतीकं मात्र फार बोलकी आणि जिवंत आहेत. आपल्या संस्कृतीशी निगडित अशा भावनांचे ठसे, त्यांचेमधे जागोजागी विखुरलेले आढळतात.

अखेर संगीतासारख्या विषयाची निवड करून कलाकार चित्रे रंगवतो

म्हणजे तरी काय तर गायक जसा स्वरांना आणि शब्दांना अर्थ देतो, आकार देतो तसा चित्रकार त्या स्वरांमधल्या अव्यक्ताचा वेध घेऊन त्याला मूर्तरूप देण्याचा प्रयत्न करतो. प्रत्यक्ष संगीत ऐकतांना त्याच्या मनात ज्या उर्मी उठतात, ज्या भावछटांची दाटी होते, त्या भावनांना, रंगांच्या माध्यमातून, पण गायकाच्याच उत्कटतेने प्रतिबिंबीत करण्याची धडपड, प्रत्येक कलाकार करीत असतो, संगीताच्या उत्कट आनंदातून कलाकाराच्या मनात जे दाटून येतं, तेच प्रत्यक्ष कॅनव्हॉसवर चितारलेलं आपण पहातो.

अशा चित्रांमधे कलाकाराचे पूर्वायुष्य, अनुभव आणि मनःस्थिती या सान्यांचे पडसाद तर असतातच पण आपल्या कलेवर मनापासून प्रेम करणारा एक रसिकवर्ग आहे आणि त्यांची अपेक्षापूर्ती करणं हेदेखील एक कर्तव्य आहे, याची जाण चित्रकाराला नेहमीच ठेवावी लागते. चित्रकार आणि प्रेक्षक या दोघांचा, विशिष्ट कलाकृतीकडे बघण्याचा दृष्टिकोन जरी भिन्न असला, तरी त्या दोघांमधे संवाद साधला जाणं अत्यावश्यक असतं. तरच कुठलीही कलाकृती उच्चकोटीचा आनंद देऊ शकते. गायक-वादकांना जसं रसिक श्रोत्यांचं अत्यंतिक महत्त्व वाटतं, तसच चित्रकारालाही आपली चित्रे जाणकारांनी वाखाणावी ही सूप्त आणि रास्त इच्छा असतेच.

सौ.शोभा पत्की यांनी ज्या रागांची निवड त्यांच्या चित्रांसाठी केली आहे, त्या रागांवर आणि चित्रकृतींवर जर थोडसं स्पष्टीकरणात्मक विवेचन केलं, तर चित्रकर्तीचा दृष्टिकोन अधिक स्पष्ट होऊ शकेल.

उदाहरणार्थ, ललत हा पहाटेचा राग, त्याच्या नावांतच लालित्य आहे. पहाटेची प्रसन्न-आनंदी वेळ चित्रित करण्यासाठी केशरी-नारिंगी रंग आणि प्रकाशात हळू हळू येणाऱ्या निसर्गांचे हिरवे रंग प्रामुख्यानं वापरले आहेत. झाडांचे आकार, पशु, पक्षी, मोर आणि मनुष्यकृती या सान्यांमधे चैतन्य आणि लालित्य भरून राहिल्यासारखं वाटतं. एवढंच नव्हे तर आतले आणि बाहेरचे रंग, एकमेकांशी लपंडाव खेळत असल्याचा भास होतो.

हा दुसरा रागही पहाटेचाच “बिभास” पण प्रत्यक्ष चित्रात दाखवलेली पहाटेची प्रतीके फार वेगळी आहेत. सूर्योदयाचं सोनेरी वातावरण - पिवळ्या

नारिंगी रंगानं नाहून निघालं आहे. सूर्य हाच चित्राचा केंद्रबिंदू आहे. सात घोड्यांचा रथ उधळत येणारा सूर्य इतका तेजस्वी आहे, की घोडे हे त्यापुढे अगदी लहान बनतात. चित्राच्या दोन्ही बाजूना सूर्याची नावे, कॅलिग्रॅफिच्या लिपीत लिहिली आहेत. परंतू विशेष म्हणजे, मधून मधून जो पांढऱ्या रंगाचा वापर केला आहे, त्यामुळे सूर्याच्या तेजानं नजर दिपून जात नाही तर उलट चित्रावर खिळून रहाते. “भैरवी” ही तिसरी रागिणी, पण नेहमीचीच. परंतु कुठल्याही मैफिलीचा शेवट करणारी असल्यानं, गायक त्यात सगळेच सूर मिसळतो. मैफिल संपल्याची हुरहूर जरी त्यात असली तरी कालचक्र अखंडपणे चालूच रहाणार असल्याने, तात्पुरती संपलेली मैफिल, पुन्हा कधीतरी रंगणार असते. त्यामुळे अबाधित निसर्गचक्र दर्शवण्यासाठी या भैरवीच्या चित्रात अर्धवर्तुळाकार आणि गोलाकार मांडणी दिसते. पांढरे-केशरी रंग, पहाटेच्या वातावरणाला पोषक आहेत तर अंबारी, हत्ती, रासलीला वगैरे आकृती अर्धचक्रात फिरत असल्याचे दाखवून, भैरवीच्या छटा, काहीशा सूचित केल्या आहेत.

“सारंग” हा मध्यान्हीचा, रणरणत्या उन्हाच्या वेळचा राग. माणसाच्या आयुष्यामधली दुपार व्यक्त करणारा, प्रकाश आणि सावल्या यांचा लपंडाव दाखवणारा राग. त्यामुळे या चित्रात मध्यान्हीचा सूर्य आणि ऊन यांचं प्रतीक म्हणून लाल रंगाचा वापर आहे, तर झाडांच्या सावल्या आणि झाडे दर्शवण्यासाठी, हिरव्या रंगांच्या छटा आहेत. दूरवरचे डोंगर आणि जवळची झाडे ही मृगजळप्रमाणे क्वचित आभासात्मक वाटताहेत. केवळ एकदोनच मनुष्याकृती दाखवल्याने मध्यान्हीची तीव्रता जाणवते.

दुपारची उन्हं कलतात, संधीप्रकाशाचा समय जवळजवळ येऊ लागतो, सूर्य क्षितिजाखाली दिसेनासा होतो आणि एकाएकी सान्या वातावरणावर उदासिनता दाटू लागते. त्यामुळे रागाच्या चित्रात राखाडी रंगांचा प्रामुख्यानं वापर केला आहे यात नवल नाही. कुठलाही नैसर्गिक रंग, औदासिन्य व्यक्त करीत नाही. औदासिन्यात येणारी कारुण्याची झालर दाखवण्यासाठी, मधूनच जांभळ्या रंगाच्या काही छटा त्यात बेमालूम मिसळल्या आहेत. वाकलेल्या झाडांनीही सायंकाळच्या उदासीनतेची लय साधलेली वाटते.

अखेर ही उदास घटकाही मागे पडते. समीतयेते. निसर्ग हळूहळू अंधारानं झाकोळला जातो. पण घरांच्या चौकटी मात्र तेजानं उजळून निघतात. एका सुंदर रात्रीची, “यमन” रागानं केलेली ही नांदीच आहे जणू! दोनच ठळक मनुष्याकृती या चित्रात नजरेत भरतात. आनंदाने नाचणाऱ्या गणिक वातावरणात भरून उरणारी प्रसन्नता दर्शवतात. या चित्रात मुख्यत्वे सरळ रेषांचा वापर असल्यानं, शांतता, स्थिरता आणि आनंद व्यक्त केले जात आहेत.

आता हा जरा वेगळ्या प्रकृतीचा राग बघू या. “अडाणा” रागाचा संबंध नेहमीच योद्ध्यांशी जोडला जातो. या चित्रातही लालभडक रंगानं, युद्धाची प्रतीकेच समोर उभी केली आहेत असा भास होतो. सरळ दमदार रेषा, मोठ्या रंगलेपना आणि नजर वेधून घेणाऱ्या, तीन योद्ध्यांच्या मनुष्याकृती हे अडाण्याचं स्वरूप मांडलं गेलं आहे. बहुमुखी नागांच्या रथात बसलेला योधदा किंवा चंद्राला यांचाही त्यात प्रतीकात्मक वापर केलेला आहे.

“मेघमल्हार” हा ऋतुशी संबंधित राग मानला जातो. वर्षात्रॄतू म्हटला की त्याचं अधिक वर्णन करायला नकोच. या चित्रात ढगाळलेलं आकाश हे निझ्या-जांभळ्या रंगांनी रंगवलेलं आहे. त्यात पावसाच्या सरींचेही भास होतात. काही सरी, ब्रशाच्या फटकाऱ्यानं अधिक स्पष्ट केल्या आहेत. नदीचं प्रतीक म्हणून लयदार वळणदार रेषा आहेत. त्यातही, प्लॅस्टरमधे मारलेल्या रेषांनी अधिक उठाव आणला आहे. झाडांचे विविध आकार, गाई, गुरं, मोर वगैरेंच्या हालचाली, गवळी, गवळणी या साऱ्या आकृती, प्रत्यक्ष पर्जन्याचं चैतन्य निर्माण करतात.

मालकंस हा मात्र मध्यरात्रीचा राग, त्यात भक्तिरसापासून तो विरहापर्यंत विविध भाव व्यक्त करण्याचं सामर्थ्य आहे. अगदी “मोहे लागे लटक गुरुचरणकी” की सारख्या बंदिशीपासून तो “आयी घडिया मिलनकी” पर्यंतच्या विविध भावछटा, मालकंस राग दाखवू शकतात. या चित्रात चंद्र अस्ताला, जाण्याची वेळ दर्शविली आहे. अशा मध्यरात्रीच्या समयी, गडद रंगाच्या चौकटीत रंगवलेल्या मनुष्याकृतींना एक प्रकारचा दमदारपणा आणि प्राधान्य वाटतं. कुणासाठी विरहाची घटका समीप आलेली असते, कुणाची अजून प्रतीक्षाच

चालू असते, तर इतरांना ही मध्यरात्र कधीच संपू नये असं वाटत असतं. मालकंसाकडे कितीतरी बघता येते. तेव्हा या चित्रात आपल्याला नक्की काय शोधायचं आहे ते प्रत्येक प्रेक्षकानं स्वतःच ठरवायचं आहे.

सौ.शोभा पत्की आणि प्रा.केळकर यांनी केलेल्या रंगांच्या वापरामध्ये मात्र खूपच तफावत आहे. सौ.शोभाताई यांच्या सगळ्याच चित्रांमधले रंग, काहीसे मंद, स्थिर आणि शांत वाटतात. त्यां रंगांमधे, भावना चेतवणारा भडकपणा कोठेही नाही. कारण ते रागपरंपरेचे प्रतीकात्मक रंग म्हणून वापरलेले आहेत. याउलट प्रा.मुकुंद केळकर यांनी मात्र त्यांच्या पेंटिंग्जमधे, नैसर्गिक रंगांच्या वापराला बरंच प्राधान्य दिलं असल्यामुळे, त्या रंगांनी पाश्चिमात्य संगीत आणि संस्कृतीचा परिणाम उत्तम साधल्यासारखा वाटतो.

पुण्यामधले उत्सुक रसिक दिल्लीपर्यंत पोहोचू शकणार नाहीत. तेव्हां या दोनही कलाकारांच्या चित्रकृतींचा पुणेकरांना सविस्तर परिचय करून घ्यावा या उद्देशानं येथे बराचसा शब्दमाध्यमाचा वापर केला आहे. पुणेकरांसाठी पुन्हा अशाच प्रकारचं प्रदर्शन भरवायला त्यांना प्रेरणा मिळावी ही अपेक्षा !

पुणे सकाळ - शुक्रवार दि. १७ ऑक्टोबर १९८६

आघाडीचे चित्रकार : प्रा.मुकुंद केळकर

पार्श्वभूमी

वास्तवीक प्राध्यापक मुकुंद केळकर यांचेवर लिहिलेला प्रस्तुत लेख (साल नव्हकी आठवत नाही) त्यांच्या चित्रकलेच्या यशस्वी कारकिर्दीचा आलेख असल्यामुळे वेगळ्या प्रस्तावनेची फारशी आवश्यकताच नाही. श्रीमती शोभा पत्की या त्यांच्या शिष्या असल्यामुळे दोघांच्या चित्रांच्या विषयांमध्येही एक प्रकारचं साधर्म्य आढळतं. विविध माध्यमांमधून (Paintings, murals, ceramics, metals किंवा sculptures) काम करणं हे प्रा.केळकरांचं खास वैशिष्ट्य. निसर्ग, पौराणिक विषय, संगीत हे त्यांचेही अत्यंत जिव्हाळ्याचे विषय.

प्रत्यक्ष गायकाचं गायन चालू असतांना, श्रोत्यांसाठी रंगांनी रेखाटन करणं, हा देखील त्यांचा आवडता छंद ! सुमारे १९६० सालापासून प्रा.मुकुंद केळकर यांची प्रदर्शने, पुणे, मुंबई, बंगलोर, चंदीगड, कॅनडा, जर्मनी, मॉरीशस अशा असंख्य ठिकाणी संपन्न झाली आहेत.

आघाडीचे चित्रकार : प्रा.मुकुंद केळकर

पुण्यामधील नामवन्त कलाध्यापक श्री.मुकुंद केळकर यांचे येत्या ७ जुलैपासून, जहांगिर आर्ट गॅलरीमधे, वैयक्तिक चित्रप्रदर्शन भरणार आहे. श्री.केळकर हे पुण्याचे रहिवासी असल्याने, पुणेकरांना त्यांच्या कलेचा आणि कलाक्षेत्रामधील भरीव कार्याचा वारंवार परिचय झालेला आहेच. परंतु मुंबईच्या वाचक रसिकांना, केळकरांच्या अप्रतीम कलाकृतींबरोबरच त्यांच्या अष्टपैलू व्यक्तिमत्वाचंही दर्शन घडावं या उद्देशाने प्राध्यापक केळकर यांचा हा थोडक्यात परिचय आहे.

प्रा.मुकुंद केळकर हे पिढीजात पुण्याचे. आणि केळकरांचं घराणंही, परंपरा जपत आलेल्या अभिजात कलाकारांचं. त्यांचे आजोबा चित्रकला शिक्षक, तर वडील कसबी नेपथ्यकार. त्यामुळे चित्रकलेचे पुरेपूर संस्कार लेवूनच त्यांचं बालपण पार पडलं. येवढंच नव्हे तर प्रत्यक्ष कलाविद्यालयात प्रवेश घेण्याआधीच, वडिलांकडून त्यांनी चित्रकलेची सारी वैशिष्ट्ये, बारकाव्यांसह आत्मसात केली.

वास्तवात त्यांच्या वडिलांची कला ही पारंपारिक धाटणीची. परंतु पारंपारिक कला शिकत असतानांच, काहीतरी नाविन्यपूर्ण आगळी वेगळी वैशिष्ट्ये प्रस्थापीत करायला हवीत, अशी महत्वाकांक्षा, केळकरांना सतत वाटत असे. कलेच्या वातावरणातच सातत्यानं वाढल्यामुळे, चित्रकला हा त्यांच्या जीवनाचा अविभाज्य घटक बनला आहे.

त्यांच्या पत्नी, श्रीमती सविता या देखील उत्तम चित्रकार असल्याने, केळकरांच्या कलागुणांना, कलात्मक जोडच मिळाली आहे.

जी.डी.आर्ट आणि आर्ट मास्टर या कलाक्षेत्रातील दोन महत्वाच्या पदव्या त्यांनी अत्यंत यशस्वीरित्या संपादन केल्या. आर्ट मास्टरच्या परीक्षेत तर, राज्यात सर्वप्रथम येण्याचा बहुमानही त्यांनी पटकावला. खरं तर, शालेय जीवनापासूनच त्यांची कला विविधरूपांमधे लोकप्रिय ठरायला आणि रसिकांपुढे यायला आरंभ झाला होता.

परंतु पदव्या संपादन केल्यानंतर, कलेमधे अधिक आत्मविश्वास आणि अधिकार येऊ लागला. त्यामुळे विविध विषयांवरील चित्रे त्यांच्या कुंचल्यातून रेखाटली जायला लागली. आणि शिक्षणाला अनुभवाची जोड मिळायला लागली. त्यातूनच त्यांची स्वतःची शैली बनू लागली.

कला विषयामधीलच वाचस्पती ही अत्युच्च पदवी संपादन करण्याचा त्यांचा मानस आहे. आणि त्यादृष्टीने त्यांनी आगेकूच करायला आरंभही केला आहे.

प्रा.मुकुंद केळकर हे गेली अनेक वर्ष एस.एन.डी.टी. महाविद्यालयाच्या कला विभागात प्राध्यापक असून, चित्रकला आणि पॅटिंग हे दोन्ही विषय ते शिकवतात. ते स्वतः नामवन्त कलाकार तर आहेतच, पण जातीवन्त कलाशिक्षकही आहेत. हा वारसा त्यांना त्यांच्या आजोबांकडूनच मिळाला आहे.

उत्तम शिक्षक हा त्याने तयार केलेल्या शिष्यांवरून ओळखला जातो. प्रा.मुकुंद केळकर यांनी फार मोठी शिष्यपरंपरा निर्माण केली आहे. त्यांच्या अनेक विद्यार्थींनी आता नामवन्त चित्रकर्त्या बनल्या आहेत. प्रा.केळकरांच्या वैयक्तिक यशात, या शिष्या सातत्यानं भर घालीत आहेत. श्रीमती शोभा पत्की, सुजाता बजाज व अश्विनी बेलतंगडी यांचा याटिकाणी आवर्जून उल्लेख करता येईल. कुठलीही अभिजात कला प्रस्तृत आणि वृद्धिंगत होण्यासाठी, शिष्यपरंपरेची फार आवश्यकता असते. गुणी शिष्यगणच आपल्या गुरुंची कला आणि कीर्ति दिगंतरात फैलावू शकतात.

कलेच्या दृष्टिकोनातून बघता, प्रा.केळकर यांचं व्यक्तिमत्व अष्टपैलू आहे. असं विधान करण्यात कुठलीही अतिशयोक्ति होणार नाही. कलेचे इतके विविध विषय आणि आविष्कार त्यांनी हाताळ्ले आहेत की, केळकरांची कलाकृती म्हणजे फक्त याच ठशाची असा कुठलाही शिकका त्यावर मारता येणार नाही.

पारंपारिक पौराणिक विषयांपासून तो थेट पाश्चिमात्य संगीताच्या आधुनिक चित्रांपर्यंत अनेक वेगवेगळे विषय, त्यांनी अत्यंत परिणामकारकरीत्या प्रेक्षकांसमोर सादर केले आहेत. पुणे, मुंबई, नाशिक, बंगलोर, दिल्ली व टोरँटो अशा, देशात आणि देशाबाहेर भरवलेल्या असंख्य चित्रप्रदर्शनांची, वारंवार

वाखाणणी झालेली आहे. त्या प्रदर्शनांचे विषयही अतिशय भिन्न उदाहरणार्थ - गणपती, वेगाचं प्रतीक दाखवणारे उधळलेले घोडे, निसर्गचित्रे, काल-आज-उद्या ची कलादर्शक प्रतीके, भित्तीचित्रे (स्यूरल्स) किंवा काही मूर्तीदेखील (स्कल्पचर्स) असे आहेत.

शक्य होईल त्या सर्व माध्यमांचा पुरेपूर वापर करून, चित्रात विविधता आणण, जिवंतपणा आणण हे केळकरांचं आणखी एक वैशिष्ट्य. जलरंग, तैलरंग, क्ले, इनॅमेल, धातूंचे पत्रे, प्लॅस्टर वगैरे अनेक माध्यमे त्यांनी अतिशय प्रभावीपणे राबवली आहेत. नव्हे स्वतःपुढे वाकवली आहेत.

प्रा. केळकर हे सातत्यानं नाविन्याचा शोध आणि वेध घेणारे जातीवन्त कल्पक कलावन्त. चित्रकलेबद्दलचं त्यांचं चिंतनही भरपूर. त्यामुळे केवळ बाह्यचक्षूना दिसणाऱ्या वस्तू आणि व्यक्तींच्या छायाचित्रांप्रमाणे दिसणाऱ्या जशाच्या तशाच प्रतिकृती न बघता, ते अन्तश्चक्षूना दिसणारी भिन्न रूपेही बघू शकतात. आणि ती चित्रित करतांना, स्वतःचं कसब, स्वतःची वैशिष्ट्ये त्यात ओततात.

प्रयोगशीलता ही बरेच वेळा एक प्रकारची बंडखोरी असते. परंपरेला धक्का देणाऱ्या किंवा प्रवाहाविरुद्ध जाणाऱ्या नव्या प्रयोगांचं, रसिकांकडून नेहमीच स्वागत होतं असं नाही. नव्हे कुठलाही नवा प्रयोग अथवा अभिनव कल्पना मान्यता पावायला कधी कधी दीर्घकाळ वाट पहावी लागते. दरम्यानच्या काळात, नाऊमेद न होता, अखंडपणे आणि अव्याहतपणे प्रयत्न चालू ठेवावे लागतात.

प्राध्यापक केळकरांनी, मे महिन्याच्या २९ ता.ला असाच एक अभिनव प्रयोग घडवून आणला. तो म्हणजे सूर आणि रंग यांची जुगलबंदी. गायक कलाकार होते श्री.मोहन दरेकर - पद्मश्री पं.जितेन्द्र अभिषेकी यांचे शिष्य. या नाविन्यपूर्ण प्रयोगासाठी, मेघमल्हार आणि देस या दोन रागांची, विचारपूर्वक निवड केली होती. आणि प्रत्यक्ष गाण्याची मैफल चालू झाल्यावर प्रा.मुकुंद केळकर यांनी तैलरंग आणि एनॅमेलचे रंग वापरून, एक अप्रतीम चित्रकृती, अवघ्या दीड तासात, प्रेक्षकांसमोरच निर्माण केली.

वास्तवात, शास्त्रीय संगीत आणि चित्रकला या दोन्हीही पारंपारिक कला. भारतीय संस्कृती आणि निसर्गाशी निगडित असलेल्या. विविध भावनांचं दर्शन घडवणाऱ्या, नवरसांचा परिपोष करणाऱ्या. पण दोन्ही कलांच्या प्रकृती आणि आविष्कार मात्र अगदी भिन्न. गायकावर राग, स्वर, ताल, लय आणि रसिकांची पावती यांची कडक बंधने असल्याने, गाण्याची चौकट ही चित्राच्या चौकटीपेक्षा, तशी खूपच वेगळी.

चित्रकारावरही काही बंधने असतात. पण चित्र जर अधुनिकतेकडे झुकणारं असेल, तर रंग, रेषा आणि आकार यांची बंधनंही काहीशी मुक्त असतात. चित्रकाराचे विश्लेषण किंवा कल्पनाविलास यांना मुक्तपणे मांडण्याची आणि रेखाटण्याची पुरेशी मुभा, नवचित्रकारांना असते. याउलट गायकाला मात्र, रागातील सूर आणि तालाची लय यांची पथ्ये अत्यंत काटेकोरपणे पाळावी लागतात.

गायकाला, त्याच्या मेहनतीचे आणि कसबाचे सर्व बारकावे सूरांमध्ये उत्तरवून, प्रत्येक सौंदर्यपूर्ण जागेला, समेला, तानेला, रसिकांकडून ‘दाद’ घेण्याची सवय असते. याउलट, चित्रकार हा साधारणपणे एकान्तातच आपल्या कलाविष्काराला मूर्त स्वरूप देत असतो. त्यामुळे, प्रत्यक्ष चित्रकृती बनत असतांना, रेषा-रंगांवर खिळलेली प्रेक्षकांची दृष्टी, चित्रकारांना नवीन असते.

अशा प्रकारच्या - दोन अगदी भिन्न-भिन्न प्रकृती असणाऱ्या कलांचा, एकत्ररीत्या आस्वाद घेण्याची बहुसंख्य रसिकांना सवय नसते. त्यामुळे रसिकांची काहीशी त्रेधातिरपीट उडते. गाण्यावर लक्ष केंद्रित केलं, तर चित्राकडे दुर्लक्ष होऊ शकतं. आणि चित्रावर दृष्टी स्थिरावली तर सूर आणि ताल कानाबाहेर जातात. (बहुसंख्य श्रोत्यांचा आणि प्रेक्षकांचा या प्रयोगाबद्दल थोडासा असा सूर दिसला). परंतु असे प्रयोग जर वारंवार होऊ लागले, तर दोन कलांचा एकत्ररीत्या आस्वाद घेऊन, संगीत आणि चित्र यांना एकाच वेळी दाद देणारा नवा रसिकवर्ग तयार व्हायला हरकत नसावी.

प्रत्यक्ष गायक किंवा वादकापेक्षा, चित्रकाराला या अभिनव प्रयोगापासून अधिक लाभ होण्याची शक्यता आहे. कारण संगीतानं चित्रकाराच्या चित्तवृत्ती

प्रफुल्लित होऊन, त्याच्या अन्तश्शक्खूना वेगळेच आकार आणि रंग दिसण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. संगीताच्या वाढत्या लयीबरोबर, कुंचल्याचे फटकारेही काहीसे लयबद्ध होतात, याचा प्रत्यय मात्र प्रेक्षकांना सहजी येऊ शकतो.

अशाच प्रकारचा - सूर आणि रंगांचा दृक-श्राव्य प्रयोग, मुंबईच्या रसिकांसमोरही करण्याची, श्री.केळकर यांची मनापासून इच्छा आहे. त्यामुळेच या मुद्यावर येवढे विस्तृत विवेचन केले आहे. अशा प्रयोगांपासून मिळणारी आनंदाची अनुभूति ही प्रत्येक रसिकासाठी भिन्न स्वरूपाची असल्याने, प्रत्यक्ष प्रयोग पाहूनच प्रेक्षकांनी त्या प्रयोगाच्या यशस्वीतेबद्दल स्वतःचे मत बनवणे योग्य.

जहांगिर आर्ट गॅलरीमधील प्रदर्शनासाठी, श्री.केळकर यांनी 'निसर्ग' व 'मान्सून' हे विषय निवडले आहेत. दोन्ही विषयांचा आपल्या जीवनाशी इतका घनिष्ठ संबंध आहे, की अशा विषयांचं विस्तृत विवेचन करण्याची आवश्यकताच नाही. तैलरंग, जलरंग आणि एनॅमेल या माध्यमांमधे बनवलेली सर्वच चित्रे अत्यंत देखणी आणि वाखाणण्याजोगी आहेत.

व्यक्ती या नात्यानं प्रा. केळकर हे अत्यंत नम्र, प्रसिध्दीपरांडमुख आणि मितभाषी आहेत. परंतु त्यांच्या हातातून, कुंचल्यातून आणि भावविश्वातून साकार झालेल्या कलाकृती मात्र अत्यंत बोलक्या, मनावर ठसणाऱ्या आणि वारंवार प्रसिध्दीच्या झोतात आलेल्या आहेत.

अशाच प्रकारे, श्री.केळकर यांची प्रयोगशीलता आणि नाविन्य शोधणारी कलात्मक नजर, सातत्यानं प्रज्वलीत होत राहिली तर भविष्यकाळात कलांचे नवे नवे आविष्कार ते रसिकांना नेहमीच सादर करीत राहतील याबद्दल तिळमात्रही संदेह नाही.

विलोभनीय नृत्यचित्रे

पार्श्वभूमी

ऑगस्ट १९८७ मध्ये माझां कॅन्सरवरचं तिसरं पुस्तक “कॅन्सरशी झुंज” हे प्रकाशित झालं. त्या पुस्तकाच्या मुख्यपृष्ठाची जबाबदारी, माझी मैत्रिण शोभा पत्की यांनी आनंदानं स्वीकारली. वास्तविक शोभाताई या अखिल भारतीय पातळीवरच्या चित्रकार कलावंत, त्यामुळे अत्यंत कार्यानिमग्न असत. तरीही वेळात वेळ काढून, माझ्या पुस्तकाचं सुंदरसं मुख्यपृष्ठ त्यांनी तयार केलं.

जून १९९० मध्ये माझां कॅन्सरवरचं चौथं पुस्तक (“कॅन्सर आणि आपण”) प्रकाशित होणार होतं. त्या पुस्तकाच्या मुख्यपृष्ठांचं श्रेयही सर्वस्वीपणे शोभाताईनाच जातं.

सौ.शोभाताईना प्रथमपासूनच एक विशिष्ट विषय (Theme) घेऊन, त्या अनुषंगानं काम करायला आवडे. त्यांत प्रामुख्यानं निसर्ग, संगीत, नृत्य, पौराणिक प्रसंग वगैरे विविध विषय हाताळलेले असत. एका प्रदर्शनात त्यांनी प्रत्यक्ष अंड्यांवरच (बाहेरील कवच वापरून) रेखाटने केली होती. त्या प्रदर्शनावरही मी “अंड्यांवर ब्रह्मांडाचे रेखाटन” असा लेख (एप्रिल १९९०) लिहिला होता.

गेल्या तीस वर्षांपासून तो आजतागायत शोभाताईचं चित्ररेखाटन जोमाने चालू आहे. सुमारे चाळीस प्रदर्शनांच्या दीर्घ अनुभवानं त्यांचं चित्रविश्व समृद्ध बनलेलं आहे. शोभाताईच्या रंग-रेषांमधे भारतीय संस्कृती आणि कलांचा सुंदर मिलाफ असतो. आणि विशेष म्हणजे, सगळ्या चित्रांचा सूर आणि आशय, सकारात्मक, तितकाच प्रेरणादायी असतो.

प्रस्तुतच्या प्रदर्शनात त्यांनी भारतीय नृत्यविष्कारांची चित्रे रेखाटलेली आहेत. त्याविषयी माहिती देणारा विश्लेषणात्मक लेख असा :

विलोभनीय नृत्यचित्रे

अभिजात संगीत-कला ही, गायन, वादन आणि नृत्य अशा तीन स्वतंत्र आविष्कारांनी बनलेली आहे. पैकी गायन आणि वादन या अधिकतर श्राव्य कला आहेत. तर नृत्यकला ही दृष्ट्य-कला आहे. नृत्यामधे सूर आणि शब्दांपेक्षा हालचाली आणि हावभाव यांना जास्त प्राधान्य आहे. नृत्यामधल्या सगळ्या हालचाली या लयबद्ध, भावदर्शी आणि कमनीय असल्यामुळे, प्रेक्षकांना त्या चटकन् भावतात. त्यामुळे पुरातन काळापासूनच नृत्य हा सगळ्याच शिल्पकारांचा आणि चित्रकारांचा अत्यंत लाडका विषय बनलेला आहे. जुन्या मंदिरांवर कोरलेल्या शिल्पाकृतींमधे किंवा मंदिराच्या आंत रंगवलेल्या चित्रदृष्ट्यांमधे, नृत्याला नेहमीच महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त झालेलं आहे. आधुनिक काळामधल्या चित्रकारांनाही नृत्यासारखा विषय वारंवार मोहिनी घालतो.

अशाच विविध नृत्यप्रकारांना साकार करणाऱ्या चित्रांचं प्रदर्शन भरवताहेत. पुण्याच्या एक आघाडीच्या कलावन्त - श्रीमती शोभा पत्की. त्यांचं हे प्रदर्शन बालगंधर्व कलादालनात दिनांक २३ ते २६ जानेवारी या काळात भरणार आहे. (प्रदर्शनाचं उदघाटन करतील पुण्याचे जिल्हाधिकारी श्री. श्रीनिवास पाटील.) या प्रदर्शनात श्रीमती शोभा पत्कींनी विविध आकाराच्या चौकटींमधे, केवळ ब्रश आणि तैलरंग यांचा वापर करून, अनेक नृत्यप्रकारांना मूर्तस्वरूप दिलं आहे. आणि विशेष म्हणजे फक्त रंग आणि रेषा यांचा आधार घेऊन चितारलेली ही नृत्यचित्रे इतकी विलोभनीय आहेत, की नृत्यांची छायाचित्रे किंवा प्रत्यक्ष रंगमंचावर साकार होणाऱ्या नृत्यांइतकीच ती सचेतन आणि भावपूर्ण वाटावीत.

नृत्य ही संगीताप्रमाणेच विविध भावनांची अभिव्यक्ती आहे. आदिशक्ती शिवाने केलेले तांडवनृत्य आणि पार्वतीने केलेलं लास्य ही दोन्ही नृत्ये पुरुष आणि प्रकृती यांच्यामधल्या परस्परविरोधी प्रकृती दर्शवतात. त्या दरम्यानचे बाकी सगळे रस (वीर, करूण, भक्ती श्रृंगार इत्यादी) हावभाव आणि मुद्रांचे द्वारा प्रभावीपणे प्रगट करणं हाच नृत्याचा मूळ उद्देश.

परंतू नृत्यकलेचा विकास हा वास्तवात दोन भिन्न दिशांनी झाला. निसर्गाशी एकरूपता दर्शवण्यासाठी किंवा नैसर्गिक आनंदी भावनांना मुक्ति देण्यासाठी, लोकनृत्यांची कला विकसित झाली. त्यामधून लोकांची संस्कृती, जीवन आणि चालीरीति प्रतीत होऊ लागल्या. गटागटानं किंवा सामूहिकरित्या नृत्य करणं, हे लोकनृत्याचं प्रमुख अंग. वाद्ये वाजवणारे, गाणारे आणि प्रत्यक्ष नृत्य करणारे असे सगळेच या नृत्यप्रकारात सामील असतात. त्यामुळे लोकनृत्यांमधला आनंद हा काहीसा वैयक्तिक असतो. बेभान होणं, लयीचा कैफ चढून नाचणं, किंवा प्रमाणबद्ध अशा हालचाली, पुनःपुन्हा आणि सर्वांनी एकत्रित्या करणं, ही सारी लोकनृत्याची वैशिष्ट्ये. म्हणूनच लोकनृत्ये ही काहीशी निरागस, भाबडी पण तरीही नयनरम्य वाटतात.

लोकनृत्यांमधल्या हालचालीदेखील विशिष्ट प्रकारच्या असतात. त्यात मुख्यत्वेकरून हातापायांचे पुढेमागे होणारे लयबद्ध हेलकावे असतात. कधी उंच उड्यांच्या स्वरुपात तर कधी शरीराला झोके देणारे. वर्तुळाकार हालचालीही दोन प्रकारच्या असू शकतात. कमरेपासून वर्तुळाच्या आत डोकावणाऱ्या किंवा शरीराला गोलाबाहेर फेकणाऱ्या.

या सगळ्या नृत्यमय हालचाली सौ. शोभाताईंनी त्यांच्या लोकनृत्यांवरील विविध चित्रांमधे अगदी अचूकपणे आणि बारकाव्याने रेखाटल्या आहेत. त्यामुळे लोकनृत्यांची सगळीच चित्रे अत्यंत गतीमान झालेली, लयीने वेढलेली वाटतात.

आपल्या देशात इतक्या भिन्न भिन्न संस्कृतींचा मिलाफ झालेला आहे की एकादा लोकनृत्यप्रकार हा संबंध देशाचा प्रतीकात्मक नृत्यप्रकार ठरूच शकत नाही. काश्मीरपासून तो थेट कन्याकुमारीपर्यंत आणि कच्छपासून कलकत्यापर्यंतच्या प्रत्येक प्रान्तात लोकनृत्य हे स्वतंत्रपणे विकसित झालेलं आहे. त्यामुळे अशा बन्याचशा नृत्यांच्या प्रतिकृती, सौ.शोभाताईंनी चित्रीत केल्या आहेत. त्यात बिहारमधलं संथालनृत्य, आसामचं बोडो-नृत्य, राजस्थानचं चंचरी नृत्य, महाराष्ट्राच्या सीमेवरचं ठक्कर नृत्य आणि मध्यप्रदेशचं आदीवासी नृत्य यांचा आवर्जून उल्लेख करायला हवा. त्याशिवाय घुमर, भांगडा, लमाणी वगैरे नृत्यप्रकारांचाही त्यात समावेश आहे.

लोकनृत्यांची ही चित्रे रंगवतांना सौ. शोभा पक्तींनी त्या त्या प्रान्तांमधल्या वैशिष्ट्यांचा बारकाव्यानं विचार केला आहे. त्यामुळे प्रत्येक चित्रामधली रंगसंगती, नृत्याकृती आणि पेहेराव यांना दिलेलं केन्द्रस्थान किंवा संस्कृतीला परिपोषक अशी पार्श्वभूमी या सान्याच गोष्टी उत्तम साधल्या आहेत. लोकनृत्यांच्या भाबडेपणाला साजेसे शुद्ध-निर्मळ रंगच, पण कमालीच्या संयमाने आणि सहजतेने त्यांनी वापरल्यामुळे, लाल, हिरव्या, पिवळ्या, केशरी अशा शुद्ध रंगांच्या भरपूर छटा येऊनही चित्रांना कोठेही भडकपणा आलेला नाही.

लोकनृत्ये ही सर्वसामान्यपणे कुठला तरी उत्सव समारंभ मनवण्यासाठी, आनंद व्यक्त करण्यासाठी किंवा मैत्रीचे संबंध दृढ करण्यासाठीच मुख्यतः केली जात असल्याने, त्यात शास्त्रशुद्धतेपेक्षा मुक्त, स्वैर आनंदाच्या उर्मीनाच अधिक महत्व असत. त्यामुळेच भारताच्या प्रान्ता-प्रान्तांमधून लोकनृत्यांचे असंख्य प्रकार, नव्यानं विकसित होत आहेत. सध्या चालू असलेला “अपना उत्सव” हे त्याचं जिवंत प्रतीकच म्हणता येईल. सौ. शोभाताईनी आपल्या प्रभावी कुंचल्यानं अपना उत्सव चे काही क्षण बंदिस्त केले आहेत.

शास्त्रीय नृत्यप्रकारही भारतात पुराणकाळापासूनच विकास पावत गेलेले आहेत. शिवपार्वती किंवा नटराज ही नृत्यकलेची आदीदैवते मानली जातात. स्वर्गामधे विहार करणाऱ्या नृत्यांगना म्हणजे सौंदर्य आणि श्रृंगाररसाच्या परिसीमाच. (त्यांचेवरुनच मंदिरामधे देवदासींनी आपली नृत्यसेवा रुजू करण्याची प्रथा पडली असावी). बहुसंख्य शास्त्रोक्त नृत्यप्रकार हे व्यक्तिप्रधान असल्याने, त्यात चेहऱ्याच्या हावभावांना, हातापायांच्या लयबद्ध हेलकाव्यांना, संपूर्ण शरीराच्या कमनीय हालचालींना किंवा हस्तमुद्रा आणि नेत्रमुद्रांना अतीव महत्व आहे. शब्दसूरांचा कमित कमी वापर करून, केवळ सूचक हालचाली आणि हावभाव यांचे माध्यमातून प्रेक्षकांशी संवाद साधण्याची ती एक अवघड भाषा आहे, कला आहे. विशेष म्हणजे या सगळ्या हालचाली सौंदर्यपूर्ण, मनोहारी, सुबक आणि तितक्याच लयबद्ध असायला हव्यात. त्यामुळेच शास्त्रोक्त नृत्ये ही लोकनृत्यांपासून काहीशी विलग बनली आहेत.

भारतीय अभिजात नृत्यकलेत - चार नृत्यपद्धती या प्रमुख मानल्या

जातात. त्यात दक्षिण भारताचे भूषण ठरलेले भरत-नाट्यम, केरळात लोकप्रिय झालेले कथकली नृत्य, आसामात उगम पावलेले मणिपुरीनृत्य, आणि उत्तर भारतामधली कृष्णलीलांची परंपरा सांगणारं कथक नृत्य यांचा समावेश करता येईल. त्याव्यतिरिक्त, आंध्र प्रदेशामधल्या कुचिपुडी या गावाशी निगडित असणारा कुचिपुडी नृत्यप्रकार, पूर्व किनाऱ्यावर स्वतंत्ररीत्या अस्तित्वात आलेला ओडीसी हा नृत्यप्रकार आणि केरळातल्या मंदिरांमधून नावारूपाला आलेलं मोहिनी अटूम हे नृत्य.

सौ. शोभा पत्की यांनी त्यांच्या चित्राचौकटीमधे, शास्त्रोवत्त नृत्यप्रकारांनाही पुरेसा न्याय दिला आहे असं म्हणणं अवाजवी ठरणार नाही. कारण त्यांची निम्याहून अधिक चित्रे, वर उल्लेखलेल्या नृत्यप्रकारांशी निगडीत आहेत. उदाहरणार्थ, त्यांनी रंगवलेलं मोहिनी अटूमचं हुबेहुब चित्र. या नृत्याच्या हालचाली ‘लास्य’ नृत्याप्रमाणे अत्यंत संथ, शान्त, संयमी असतात. रुग्मधलं लयलावण्य, कोमलता, नाजुकपणा याचं भावदर्शन, भक्ती, प्रेम आणि श्रृंगार या तिन्ही रसांमधून केलं जातं. या नृत्यप्रकाराची सारी वैशिष्ट्ये (पांढऱ्या रेशमी पेहेरावापासून तो मंदिरामधल्या वातावरणा- -पर्यंत) सौ. शोभाताईंनी जिवंत उभी केली आहेत.

ओडीसी हा देखील लास्याचाच नृत्याविष्कार. पण यात शरीराच्या हालचाली या कमरेखालच्या भागात अधिक मोहक असतात. त्यामुळे विशिष्ट प्रकारानं परिधान केलेली पांढरी रेशमी साडी, आकर्षक किनारीमुळे विशेष उठून दिसते. कुचिपुडी नृत्याच्या हालचाली या लेण्यांमधल्या कोरीव मूर्तींशी साधर्म्य दाखवतात. आणि लास्य हाच या नृत्याचाही स्थायीभाव. पण या नृत्याचं सौंदर्य हे सर्व बाजूंनीच आकर्षक वाटणाऱ्या लयबद्ध, धीम्या हालचालींमधे असल्याने कुचिपुडी नृत्यांगना पाठमोऱ्या रंगवल्या तरीही आकर्षकच दिसतात.

भारतनाट्यमच्या हालचाली या सरळ रेषा आणि त्रिकोणाकृती असतात. प्रथम संथ लय क्रमाक्रमाने वाढत जाऊन, तिल्लानामधे उच्चबिंदूला पोहोचते. भारतनाट्यमच्या हालचालींमधे एकप्रकारचं समतोलत्व असतं आणि ते गुरुत्वमध्यासारखं असतं.

कथ्थक हा विशेषकरून दरबारामधील नृत्यप्रकार, राधाकृष्णाचे नृत्य किंवा मोगलकालीन नृत्ये म्हणजे खास कथ्थक नृत्ये. या नृत्यप्रकारात, श्रृंगाररसप्रधान नृत्ये अधिक. त्यामुळे हावभाव आणि हालचालीही त्या रसाला परिपोषक अशाच. पदन्यास, पदन्यासातून साकार केलेल्या विविध लयकारी आणि घुंगरांच्या नादाचे कसब ही सारी कथ्थकची खास वैशिष्ट्ये. स्वतःभोवती घेतलेल्या गिरक्यांनाही यात फार महत्त्वाचे स्थान असल्याने कथ्थक म्हणजे गती, हालचाली आणि भावदर्शन यांचे एकत्रीकरण.

याउलट कथकली हा पौराणिक आणि दंतकथांवर आधारित असा नृत्यप्रकार. त्यामुळे यात नाटकाप्रमाणे बरीच पात्रे असतात. चेहच्याची रंगभूषा आणि वेशभूषा यांना कथकलीमधे अतीशय महत्त्व असतं. आणि रंगभूषा ही अतिशयोक्ती दाखवण्यासाठीच जास्त वापरली जाते. स्नायूंच्या हालचाली-विशेषकरून डोळ्यांच्या हालचालींनी कथेचे आशय, समर्थपणे व्यक्त केले जातात.

मणिपुरी नृत्य देखील समूह-नृत्यच म्हणता येईल. पण यात सामान्यतः रासक्रीडा आणि ती देखील अत्यंत सौम्य, धीम्या पदन्यासांनी आणि हालचालींनी दाखवली जाते. भवितरसाने ओतप्रोत भरलेल्या या नृत्यप्रकाराची गती आणि चाल संथ असते. विशिष्ट प्रकाराने बनवलेला घेरदार घागरा ही मणिपुरी नृत्याची वेशभूषा.

सौ.शोभा पत्कींनी, शास्त्रोक्त नृत्यांचे सगळे प्रकारही, रंगभूषा आणि वेशभूषांसाहित अत्यंत बारकाव्यानं प्रतिबिंबित केले आहेत. वास्तवात, ही नृत्यचित्रे म्हणजे - चलतचित्र थांबवून दाखवलेली फक्त एक चौकट असते. त्यामुळे संपूर्ण चलतचित्राचा आशय त्यात आणण्यासाठी, कलाकाराला फारच मोठं कसब वापरावं लागतं. पण सौ.शोभाताईंनी प्रत्येक चित्रामधल्या नृत्यछटा-मुद्रा - हावभाव आणि कमनीय आकृत्या इतक्या सहजसुंदरतेनं आणि जोरकसपणे उभ्या केल्या आहेत की केवळ एका चौकटीवरून सबंध नृत्याचा मूड आणि आशय बघणाऱ्याच्या ध्यानी यावा. या पेटिंग्जना पूरक म्हणून नृत्यदृष्ट्यांची काही कट-आउटसही त्यांनी बनवली आहेत.

सौ.शोभा पत्की या निरनिराळ्या चित्रपद्धतींचे सातत्यानं प्रयोग करीत असतात. मात्र पारंपारिक चित्रकलेपासून त्या अजूनतरी फारशा विलग झालेल्या नाहीत. प्रस्तुत प्रदर्शनाच्या “नृत्य” या विषयासाठी तर त्यांनी वास्तववादी आकृत्यांचाच बहुतकरून वापर केलेला असल्याने, नृत्यांच्या नैसर्गिक हालचालींमधे एकप्रकारचा जोर आणि गती आल्यासारखी वाटते. लोकनृत्ये आणि शास्त्रोक्त नृत्ये या दोन्ही नृत्यप्रकारांमधलं सौंदर्य, जबरदस्त उठावदारपणे चित्रित केल्यामुळे सौ.शोभा पत्कींचं हे चित्रपर्दशन, सगळ्या प्रकारच्या चित्ररसिकांचं लक्ष वेधून घेण्याइतकं विलोभनीय आणि आकर्षक ठरावं.

डॉ सरोज सहस्रबुद्धे

जन्मगाव, माहेर आणि शालेय शिक्षण – धुळे

संगीताची बालपणापासून आवड – शालेय जीवनात गांधर्व महाविद्यालयाच्या
उपांत्यविशारद पर्यन्त चार परीक्षा (प्रथम श्रेणीत उत्तीर्ण)

शिक्षण :

- बी.एस्सी (प्रताप कॉलेज अंमळनेर-पुणे विद्यापीठ) प्रथम आल्याबद्दल कॉलेजचे पारितोषिक.
- एम.एस्सी व पी.एच.डी (विंकटोरिया युनिव्हर्सिटी – मॅचेस्टर, इंग्लंड) जीवशास्त्र विषयात ५ वर्षे संशोधन करून.

अनुभव :

- कमलाबाई कन्या विद्यालय - धुळे
(३ वर्षे शिक्षिका म्हणून नोकरी)
- युनिव्हर्सिटी ऑफ मॅचेस्टर – इंग्लंड
(३ वर्षे बी.एस्सीच्या विद्याथर्यासाठी डेमॉन्स्ट्रेटर)
- ख्रिस्ती कॅन्सर हॉस्पिटल आणि होल्ट रेडियम इन्स्टिट्यूट – मॅचेस्टर (७ वर्षे कॅन्सर संशोधन क्षेत्रात काम)

कार्य :

- मराठी जनतेसाठी कॅन्सर-शिक्षणाच्या प्रचाराचे कार्य
(१५ वर्षे - पुणे आणि इतर शहरे)
- सुमारे शंभर लेख आणि लेखमाला प्रसिद्ध
(विविध दैनिके, सासाहिके, मासिके, स्मरणिका, दिवाळी अंक)

- समाजप्रबोधन आणि जनजागृती

(महिला मंडळे, शाळा, महाविद्यालये, कार्यालये, रोटरी क्लब्ज इत्यादी संस्थांमधे भाषणे, चर्चा, प्रश्नोत्तरे)

- आकाशवाणी, पुणे

(भाषणे, चर्चा, मुलाखती)

- सल्लागार – विदर्भ कॅन्सर रिलीफ सेंटर, कारंजा (जि. आकोला)

- सहसंपादन

- फुलराणी दिवाळी अंक (शहादा)

- दीनदयाळ हॉस्पिटल आणि कॅन्सर रिसर्च सेंटर (“दीनदयाळ वार्ता” हे मुख्यपत्र)

- हृदयरोग स्मरणिका (दीनदयाळ हॉस्पिटल)

- अध्यक्ष – श्री. सरस्वती शिशु मंदिर व प्राथमिक विद्यालय, कोथरूड, पुणे.

- डायरेक्टर – कॅन्सर एज्युकेशन कॅम्पेन – केअर इंडिया मेडिकल सोसायटी, पुणे.

- सहसंचालक – होलिस्टिक क्लिनिक – सर्व प्रकारच्या रुग्णांसाठी विविध उपचार पद्धती केंद्र, पुणे

- संचालन – कॅन्सर दिलासा केंद्र – कॅन्सररुग्ण आणि त्यांचे नातेवाईकांसाठी मदत योजना व सल्ला (विनामूल्य), पुणे.

- लेखन - १९८५ – २०२० या काळात कॅन्सर आणि आरोग्याच्या विविध विषयांवर बारा पुस्तके प्रकाशित (तपशील खाली)

सन्मान :

- **प्रमुख पाहुणी व अध्यक्ष –** हिरक महोत्सव आणि ६१वा वर्धापन दिन, कमलाबाई कन्याशाळा, धुळे, १९८८
- **भाषणासाठी निमंत्रण –** टाटा मेमोरियल हॉस्पिटलच्या सुवर्णमहोत्सवी जागतिक परिषदेनिमित्त. १९९२, मुंबई.
- **सन्मानकरी –** अखिल भारतीय मराठी विज्ञान परिषद, धुळे. डिसेंबर १९९४.

इतर :

- आरोग्यावरील लेखनाबरोबरच- संगीत, चित्रकला, काव्य, नृत्य इत्यादी विषयांवर ललित लेखन, समीक्षणात्मक लेख, मुलाखती इत्यादी प्रसिद्ध. (इंग्लंड आणि महाराष्ट्र)
- होमिओपॅथी, मॅग्नेटोथेरपी, योगासने, फोटोग्राफी, वाचन, ज्योतिष, प्रवास, इत्यादी विषयांची आवड व छेंद.
- जर्मन-फ्रेंच आणि संगणकांच्या भाषा यांचा अल्पसा अभ्यास.
- संगीत (शास्त्रीय संगीत, हार्मोनियम, की-बोर्ड, व्हायोलिन, सतार आणि संगीत संग्रह) यांचेमध्ये रुची.
- हस्तकला, गृहसजावट, शिवणकला, भरतकाम यांचा दीर्घकाळाचा छेंद.
- टेबल टेनिस, बॅडमिंटन, टेनिस, पोहणे एकेकाळचे आवडते उपक्रम.

प्रकाशित पुस्तके

	पुस्तकाचे शीर्षक	पृष्ठ संख्या	प्रकाशन दिनांक	प्रकाशक
१	कॅन्सरची कहाणी	४४४	१ डि. १९८५	प्रपंच प्रकाशन पुणे
२	कॅन्सरपासून बचाव	१०७	२६ जाने. १९८७	प्रपंच प्रकाशन
३	कॅन्सरशी झुंज	१५५	२८ ऑगस्ट १९८७	प्रपंच प्रकाशन
४	कॅन्सर आणि आपण	९०	१ जून १९९०	प्रपंच प्रकाशन
५	आमचा काय दोष (सरोज सहस्रबुध्दे व अनु भागवत)	११५	२८ डिं. १९९२	साधना प्रकाशन पुणे
६	कॅन्सर और हम	८०	२६ जाने. १९९५	परिमल प्रकाशन औरंगाबाद
७	परिचय शरीराचा	१५३	२६ जाने. १९९५	परिमल प्रकाशन
८	विकार-व्याधी-उपाधी	११८	१ मे १९९५	परिमल प्रकाशन
९	रोगचिकित्सा-रोगनिदान	११२	२० एप्रिल १९९६	परिमल प्रकाशन
१०	असे इलाज-असे उपचार	१२०	१५ जून १९९८	परिमल प्रकाशन
११	आरोग्य-स्वच्छता-स्वास्थ्य	१०८	२० एप्रिल १९९६	परिमल प्रकाशन
१२	परिचय शरीराचा (द्वितीय आवृत्ती)	२७५	जानेवारी २०२०	परिमल प्रकाशन

समारोपापूर्वी थोडेसे

- ऑगस्ट २०२० मध्ये, कोविडमुळे झालेल्या बंदिस्त वातावरणाचा ताण थोडा हलका करण्यासाठी आम्ही – मी व माझा मुलगा डॉ नील, अशा दोघांनी मिळून आमचा YouTube चॅनल सुरु केला. गेली दोन वर्ष त्यावर आम्ही गायलेली काही लोकप्रिय हिन्दी, मराठी गाणी आणि गझला समाविष्ट करून त्यांचे व्हिडिओ बनवले आहेत. आतापर्यंत अशा प्रकारची सुमारे १७० गाणी अपलोड झाली आहेत. प्रत्येक व्हिडिओ तयार करताना गाण्याच्या अर्थाला अनुरूप अशा छायाचित्रांची फीत बनवली आहे. आम्हा दोघांना असलेली गाण्याची आणि छायाचित्रे जमवण्याची मनापासून आवड हे एकच त्यामागचं संयुक्तिक कारण आणि प्रयोजन आहे. आमचा हा छंद जोपासतांनाच इतर संगीतप्रेमी रसिकांशी थोडीफार जवळीक साधता आली आणि त्यांना त्यात सामावून घेता आलं तर आमच्या मेहनतीचं आणि श्रमांचं सार्थक होईल. चॅनल सुरु करण्यामागचा केवळ हाच प्रांजळ हेतू !

आमच्या YouTube चॅनलची लिंक अशी आहे:

<https://www.youtube.com/c/NeilSahasrabudhe-SarojSahasrabudhe>

- ई-साहित्य प्रतिष्ठानने या प्रयत्नांची दखल घेऊन, आमच्या काही मराठी गाण्यांचे व्हिडिओ त्यांच्या संगीत विभागातील वेबपेज वर प्रसिद्ध केले. त्या वेबपेज ची लिंक अशी आहे:

<http://www.esahity.com/-23602306232723682340.html>

आम्हाला याप्रकारे प्रोत्साहित केल्याबद्दल त्यांचे शतशः धन्यवाद. त्याबद्दल आम्ही त्यांचे नेहेमीच क्रूणी राहू.

- संपर्कासाठी: Email id – drns3107@gmail.com

WhatsApp – +44-7952592212